

ШЫН

№ 114
(17758)

2009 чылдың
октябрь 8,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Интеллектуал-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ОКТАБРЬ 9 — Бүгү-делегейниң, Почта хүнү

АМЫР-ТАЙБЫҢ КҮЗЕНЧИГ АЖЫЛ

(азы чоннуң үзүктел чок харылзаазы дээш)

Амгы амыдыралды почта харылзаазы чок кылдыр бодаары черле болдунмас. Оон ачы-дузанын бис хүн бүрүдө көрүп турар бис — төп болгаш республикада парлааттынып турар солун-сеткүүлдерни номчуп, ырак-чоокта эш-өөрүвүс-биле чагаалажып, Интернет таварыштыр делегейде өске харылзаа четкилеринче кирип, пенсия, пособиивисти оон ап, посылканы оолдарывыс, уругларывысче чорудуп... дээш, ачы-дузанын оон-даа уламчылап болур ийик.

Мен бөгүгү бо чүүлүмге Кызыл хоорайда төп почта салбырының ажил-чорудулгазы-биле кыска таныштырылганы кылып көрейин. Салбырның начальниги, «Россияның харылзаазының мастери» хүндүлүг аттың эдилекчизи Елена Козлованың чугаазы-биле алырга, ында бо хүннерде 50 хире кижичи почта харылзаазына хамаарышкан ажилдарны кылып турар. Оларның 15-жи — почтачылар. Хоорайның төп кеззэнге хамааржыр чуртталга бажыңнарын, албан черлерин

харыылап, аар болгаш онза айыылдыг ажилды кылып турарын билгиле кижичи билгиле. Шак бо сан-чурагайларны көрүп көрээлиңер: эрткен 2008 чылда Россияның иштинде почта ажилдачыларының амы-тынынче 96 халдаашкын болган, аңаа 28 кижичи кемдеп-бертинген болза, 6 кижичи чок болган, а бо чылдың эрткен үш кварталында 87 халдаашкындан 29 кижичи когараан, 4 кижичи амы-тынындан чарылганы оларның ажилының чымыштыын, бергезин херечилеп турар. Ынчал-

Салбырның начальниги,
«Россияның харылзаазы-
ның мастери» — Елена Григорьевна КОЗЛОВА.

за-даа хүлээнген даалгазын, онаанган ажылын үе-шагында кылып, онза чугула чагаа-дыңнадыглар айыттыңан адреске үе-шагында четкен турзун дээш почтачылар чаас-чайык, хар-дош дивейн, чырык чок, дүмбей караңгы подвездилерге туттунуп, суйбанып чорааш, араатан аң ышкаш болу берген ызырар ыттар дивейн, кудумчуларны кезип, бажыңнарын соктап чорааш, ажылын ак сеткилдиг күүседип чоруурлар. Ам оларның ол бергедээшкенин моондактарында — эжиктерде кодтуг шоочалар, харыы берберс домофоннар, дыңнадыг арттырып каар почта хааржактарының чогу, өскээр көже-даа берзе, үе-шаанда дыңнадып кабаан бажың ээлери, ында кирип бижиттинген кижилер база бар. Ындыгларның адресстеринге келген чагаа бижиктерни (пенсия фондусундан, суд приставтарындан...) чедирер дээш почтачыларның дакпыр-дакпыр ажилдаары чамдык үелерде бо-ла тургустунуп келир.

Ындыг болзажок почта ажилдакчылары онаанган планын күүседип, үе-биле деңге басып, ажылында чаартылгаларны кирип турары эки. Чижээлээрге, акша шинчидилгениң «Телеграф+» харылзаазы ыраккы Мугур-Аксы, Тоора-Хем, Тере-Хөл кожуунун чурттакчыларына кончуг эпиг бооп турар. «Боду айтырып алыр» деп адресстэн акша шинчидилгези чүглө 3 шактын дургузунда Россияның кайы-даа булуңунга чеде бээр. Ону соңгаар хоорайларда өөренип турар ажы-төлдүг ада-иелер дыка таарзынып, ажыглап, өөрүп четтирип турар. Оон аңгыда ЕМС хевирбиле посылка чорударга чүглө үш хонуктун дургузунда чогуур адреске четкен турар ужурулуг. Ону ужура транспорттун ачы-дузасы-биле чедирип турар болгаш харылзааның дүргени ында. База ол ышкаш курьер албаны сөөлгү үеде

калбарган. Оон мурнунда суд, прокуратура дээш, өске-даа албан черлеринин чагаалары үе-шаанда четпейн баар таварылгалар турган болза, ам курьерлерни албан черлери кыйгырткаш, чогуур черинге чедирери-биле чагаа бижиктер дээш, өске-даа чүүлдерни чорудуп турар.

Электроннуг гибрид чагаа бижилгези база непертээн. Күзээн адресинче чагааны компьютерге парлааш, дискет дээн ышкаш электроннуг хевирге почтага арттырып каарга, ону чара парлааш, ол адреске почтачылар чедирип турар апарган. А студентилерге эң-не эпиг чаа ачы-дуза чедирилгези — Интернеттен кандыг-даа сайттан күзээн, хереглээни темазына материалдарны уштуп, белеткеп берип турары. Ону чүглө чагып каарга, операторлар дилээш, тып каар.

Почта салбырының бир кол ажылы — солун-сеткүүл чагыдылгазы. Почтачылар назылап кыраан, чер чедип шыдава кижилерин бажыңнарына чедип, чагыдылганы кылып, делегейде, республикада кандыг болуушкуннар, амыдырал-чуртталга канчаар чоруп турары-биле таныжар арганы ынчаар тургузуп турар.

Удавас октябрьның 15-тен 25-ке чедир чагыдылгага хамаарыштыр шалыпчы он хонукту чарлаан. Аңаа эң-не хөй чагыдылганы чурттакчы чонга кылып дээш ажил чоруп турар. Ынчангаш, хүндүлүг «Шын» солунувустун номчукчулары, ол хүннерде идеп-кейлиг болуп, солунувусту чагыдып алырынче силерни чалап, почта салбырларына чедирерни сүмелеп тур бис.

Чоннуң үзүктел чок харылзаазы дээш амыр-дыш чок ажилдап чоруур — почта ажилдакчыларына Почта хүнү-биле изиг байыры чедирип, амыр-тайбың ажил-ишти күзедивис.

Айлаң МОНГУШ.

Чагыдылга талазы-биле ажилды чорудуп турар АЛЕФТИНА КУУЛАР.

Почта ажилының хоочуну — ОЮМАА СОВЕТ.

Культура амыдыралы

«ТЫВА — БИСТИҢ ӨРГЭЭВИС»

Октябрь 6-да С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга бажыңына «Тыва — бистиң өргээвис» фестивалдың байырлыг амыдышыкыны болган. Бо фестивалды Тываның Россияга каттышканының 65 чылынга, Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганындан бээр 95 чылынга, Тыва Республикада чарлаттыңан Игил чылынга, «2009 — Россияның аныктар чылынга» тураскааткан.

Бүгү кожууннардан төрээн чериниң адын камгалап, фестивалга киржип чедип келген төлээлерге ТР-ниң культура болгаш информация политиказының сайыды В.О.Донгак байыр чедиргеш, коллектив бүрүзүгө чедишкенин, тирилгени чедип алырын күзээн.

Жюриның даргазы Тываның болгаш Хакасияның уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы, сайыт В.О.Донгак. Кижигүннери — ТР-ниң уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы, РФ-тиң улус өөредилгезинин хүндү-

лүг ажилдакчызы Ю.Г.Черников; Кызылдың уран чүүл училищезинин башкызы А.Х.Каңоол; ТР-ниң алдарлыг артизи С.Д.Кара-оол, ТР-ниң алдарлыг артизи Б.Т.Хертек, Кемерово хоорайдан чалаткан аалчы, режиссер, «Новая Сибирь» мастерскаязының директору М.А.Лахно, Кузбасс хоорайдан аалчы, «Сибирь калейдоскопу» театрның директору, уран чүүлдүн хүндүлүг ажилдакчызы В.А.Селиверстов.

Октябрь алдыда оюнун көргүскен кожууннардан Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем болгаш Кызыл кожууннарның концерт программалары долу болгаш бедик утка-шынарлыг болган.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Чурукта: Чаа-Хөл кожууннун чогаадыкчы коллективи.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Башкы хүнүнүн байырлалындан

ӨӨРЕДИЛГЕНИН ТЕРГИИННЕРИ

Эрткен субботада, октябрь 3-те, Улусчу чогаа-
дылга бажыңыңа Башкы хүнүнге тураскааткан
байырлыг хурал болуп эрткен.

Улусчу чогаадылга бажыңыңа
байыр шинчилиг концерт залыңа
өөрүшкү долган арий-шырайлыг
башкылар, аалчылар база хөй

санныг көрүкчүлөр олургулапкан.
Байырлал таварыштыр хуралга
Өөредилге, эртем болгаш аныяк-
тар политиказының яамызының

сайыды П.А.Морозов башкыларга
оларның кирип чоруур улуг үлүг-
хуузу база чымыштыг ажылыңа
бердингениңге хамаарыштыр
чылыг сөстөрүн чугаалавышаан,
ам-даа хөй-хөй чедишкениннерни,
тиилелгелерге чедерин күззэн.

Байырлыг хуралга өөредилге
сайыды Петр Морозов республика-
ның өөредилге албан черлеринин
тергиин башкыларыңа, класс
удуртукчуларыңа акша шаңнал-
дарын тывыскан. Оларга Г.Н.Ки-
реева (Шагаан-Арыг хоорайның 1
дугаар школа), И.П.Кочеткова
(Би-Хем кожуун, Туранның № 1
школа), А.Ш.Маады (Кызыл хоо-
райның № 28 уруглар сады) төлө-
тиг болган. База ол ышкаш инно-
вациялыг программалар, техноло-
гиялар болгаш телевилелдер бот-
тандырып турар өөредилге черле-
ринге Тыва Республиканың Чазаа-
ның Даргазының грантыларын база
конкурстар түңнелдери-биле эге
болгаш ортумак профессионал
өөредилге черлеринге шаңналдар-
ны тывыскан. Грантыларга Өвүр
кожуунун Хандагайты, Барыин-
Хемчик кожуунун Кызыл-Мажалык,
Каа-Хем кожуунун Сарыг-
Сеп ортумак школалары төлөтиг
болган. Боттарының профессионал
байырлалын таварыштыр Чеди-Хөл
кожуунун Хову-Аксының № 9

А.П.Крисан – Чеди-Хөл ко-
жуунун Хову-Аксының №1
профучилищениң директору.

Ч.С.Монгуш – Чөөн-Хемчик
кожуунун Хайыракан орту-
мак школының директору.

профучилищениң директору А.Н.
Крисан, Кызыл хоорайның № 1
профучилищениң өөредилге бөлүү-
нүн удуртукчузу Н.К.Монгуш, Кы-
зылдың медицина училищезинин
англи дыл башкызы С.М.Монгуш
дээш, оон-даа өске башкылар шаң-
нал-макталды алганнар.

«Россия Федерациязының
өөредилгезинин хүндүлүг ажил-
дакчызы» бедик атты болгаш оон
хөрек демдзэн Бай-Тайга кожуун-
дан он бир башкыга тывыскан.

Оларның аразында Кара-Хөлден
Андрейан Дүмен-оолович Иргит,
Наталья Шыраповна Монгуш,
Салбак Чал-ооловна Иргит, Тээ-
лиден Арина Араптановна Хертек,
Эльвира Кызыл-ооловна Суглай-
оол бедик шаңналды алган.

Байырлыг хуралды артистер-
ниң болгаш каас-чараш кеттинген
уругларның концерти каастаан.

Валерия КОНГАР.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУН
тырттырган чуруктары.

Кызылдың №9 школа-гимназиязының орус дыл болгаш
литература башкызы Надежда Кара-ооловна Монгушка РФ-
тин Президентизинин грантызын П.А.Морозов тыпсып тур.

Аъш-чем рыногу: амгы байдал

ОРУЛГА — ЧИИК ӨРТЕКТЕ

“Часкы хүн бүдүн чылды чем-
герер” дзэн чоннун чөптүг чечен-
мерген эскеринге кижиги бүрүзү
катчыр. Ынчалза-даа амыдырал
дээш кызымак кижиги аар өртектег
үрезинни, янзы-бүрү чемишчил-
гелерни, арга-тайгадан чаа каскан
кара хөзүнү садып алгаш, боду-
нун 6 чүсчүк метр хемчээлдиг оро-
дунга күзүн чагай болгаш элбек
дүжүдүн алыры-биле частан эгелеп
кара дерин төкпүшаан, чалдарга
үрезиннерни тарып, ону чайладыр
суггарып, бок оът-сигенин аштап-
арыглап кээрге-даа, агаар-
бойдустун канчаар-даа чаңаарын-
дан чайлавын баар болгаш түн-
нелинде ажаап алган дүжүдү шоо-
луг эвес болурунга хомудаар
болбайн канчаар.

Тывага бо чылдың чайы эге-
зинден тура-ла соок турган болгаш
үнүштерниң чаш өзүмнеринге чет-
чип доругар чылыгы чедир бер-
бейн барган. Чаңгыс сөс-биле чу-
гаалаарга, изиг хүннер турбаан.
Хүннүн чылыгы чедир албаан ие-
черже чеди айда соок болгаш өл-
шыктыг чаъстар чаап, улажып туруп
берген. Чаъстыг чайның салдарын-
дан күзүн дачаларлыг болгаш чер
бажыңнарында огородтарлыг
чурттакчыларның чип амыдыраар
ийи дугаар хлеб болур картофель-
дин дүжүдү элбек болур ужурлуг
деп улуг идегелдиг бодалы база
бүтпейн барган. Безин чадаарда
чыл санында-ла дүжүткүр болгаш
тараалаң Би-Хем, Кызыл, Таңды
болгаш Каа-Хем кожууннарында
картофельдин дүжүдү чөгөнчиг
болганын тыва-даа, хамааты-даа
чон бүрүзү чугаалап тур.

Ногааның болгаш тараа-быдаа-
ның дүжүдү бо чылын шоолуг эвес
болганы оларның дүжүдүн алыр
үезинге чедир быжып четтиклээн
деп чер ажил-агыйлыг специалис-
тер санап турар. Ынчангаш шоолуг
эвес болган дүжүттү барымдаа-
лааш, аъш-чем рыноктарыңа бол-
гаш садыг-саймаан кылган ярмар-
каларже чурттакчы чоннун баар
чоруу бо чылын элзэн көвүдзэн.
Найысылалды аъш-чем-биле

хандыраар агрокуржагың (ынаар
ногаа аймаан өстүрүп турар хуу-
даа, күрүнениң-даа каттышкан
бүдүрүлгелери болгаш ажил-агый-
лары, хаван, чылгы, бода болгаш
шээр малдың эди-биле хандырып
турар малчыннар, куш фабриказы,
балык, сүт, хлеб кылыгылары-биле
хандыраар заводтар дээш, оон-даа
өскелер кирип турар) киржикчи-
лери Тываның Көдээ ажил-агый
болгаш аъш-чем яамызының эрт-
тирип турар улуг ярмаркаларыңа
идепкейлиг киржип турарын эки деп
санаар мен. Ол ышкаш шак мындыг
хемчеглерни садыгчыларга-даа,
садып алыкчыларга-даа эптиг бай-
далга эрттирип турар апарганын
улуг өөрүшкү-биле демдеглес
аргажок: мал чүдүрген улуг чүк
машиналары хоорайның төп кудум-
чузунга сыңмарлажып турбазы-
биле мал садар рыноктун өскээр
көжүргени черле шын.

Улуг садыглаашкыннарга янзы-
бүрү өртектег аъш-чем аймааның
элбекшилдин, бодунун өстүрген
продукциязын садып-сайгарар
сайгарлыкчыларның хөйүн кижиги
кайгаар. Соок кыштык хүр-менди
ажып эртип алыр күзелдиг кижилер
картофель, ногаа, малдың чиш бо-
лур моң эъттерин хөйү-биле садып
ап тура, кижиги бүрүзү ук садыг-
лаашкыннары деткип, оларның
ажыктыын чугаалажып турарлар-
даа бар.

Эрткен субботада, октябрь 3-
те, Кызылдың Тыва эки турачылар
кудумчузунга болган көдээ ажил-
агый ярмарказын демдеглекседим.
Ийи албан черинин организастаан
шак мындыг чижектег хемчээ өске
хемчеглерге деңнээрге, маңа са-
дып алыкчылар-даа, садыгчылар-
даа дыка хөй болган, ынчангаш ол
кайы-даа талага орулгалыг болгаш
ажыктыг болганын чугаажок. Кызыл
хоорайның 7-8 бүдүрүлгези, а ол
дээрже ярмаркаларга киржип,
өөренип чаңчыккан “Урянхай”

АБК, “Нанеташвили” хуу бүдүрүл-
ге, “Тывамолоко” ККБ, “Хлеб
заводу” ККБ, хоорай чоогунда ту-
рар Вавилин хем ээтпээнде “Фе-
никс” КАБК, Метельковтун продук-
циязы, “Суг-Бажы” арат-фермер
ажыл-агый, “Тыварыбхоз” Сүт-
Хөлдүн “Амык”, “Даг-Ужу” КАБК,
Чөөн-Хемчиктен Туң-Куулар, Ир-
гит, Улуг-Хемден Бал-Доржу, Ба-
зыр-оол деп араттарның продук-
циязы, Таңдыдан Оюнун, Тожудан
Тожунун улуттук ажил-агыйы, Каа-
Хемден Монгуштун, Бүрен-Хем ор-
тумак школызы, Эрзинден Чопуй-
нун, Сагаачының, Кызыл кожуун-
дан Кара-Хаак, Сукпактан ажил-
ишчилерин, Саян артындан Шу-
шенское хоорайдан “Госсорт-
участок” ажил-агыйының, Саяно-
горск хоорайның хамаатызы Свет-
лана Сидоренконун продукциязын
саткан.

Ярмаркага ниитизи-биле 160-180
рубль өртектег эът аймаан 2 тон-
наны, колбаса кылыгыларың 120-
150 рубльге 300 килограммы, 130-
150 рубль өртектег эът кылыгы-
ларың 150 килограммы, 30-35
рубль өртектег сүт болгаш сүттен
кылган продукцияны 800 литрин, 70-
150 рубль өртектег балык аймааның
1 тонна 120 килограммы, 10-25
рубль өртектег ногаа аймааның 1
тонна чартыкты садып-сайгартын-
ган. Эрги көвүрүг чоогунда “Азия”
көдээ ажил-агый рыногунга 3500-
4500 рубльге саткан хойларның
бажы кайы хөй. Бо эрттирген яр-
марканы ниитизи-биле үнелеп көөр-
ге, кайы-даа талага ажыктыг бол-
ган. Ынчалза-даа...

Төөгүдөн ап көөрге, шаг-шаан-
дан эгелеп чоннун ярмаркаларын-
га аъш-чем болгаш улуттук про-
дукциязын бүдүрүкчүлөр чиик өр-
текке боттары-ла садып-сайгарар
турган болгай. Орус чоннун Со-
рочинск ярмарказының дугайында
төөгүлүг сактышкынары төөгү
эртемденнери болгаш чогаалчылар

бүдүн делегейге алдаржыдып тур-
ганын сактыр боор силер. Ярмарка
дээрже-ле бир аңгы күрүнө, бир аң-
гы дириг организм ышкаш, бодунун
хоойлу-дүрүмнүг, негелделерлиг
болур турган болгаш чурттакчы
чоннун ынак хемчээ турган. Ынаар
барып аңаа киржирде кижиги бүрүзү
бодунун бараан-сараанын ыяк
белеткеп, акша-төгериин чыып
алыр турган. Анаа рыноктарга
көөрге, ярмарканың өртектери
дыка чиик болур турган болгай.
Садыг-саарылгадан өскеде, шак
мындыг хемчеглерге оюн-тоглаа,
каткы-хөг база турган дээр. Яр-
марка деп хемчегни, чүге-ле ийик,
орус чоннун кыш үделгези Масле-
ницазы башка кирер-дир.

Ам бо үеде ярмаркада өртек-
тер шак мындыг садыг-саймаан
кылып турар хоорайның баазала-
рында, рыноктарында өртектери-
биле колдуу дөмей болуру кай-
гамчык. Ынчангаш бир чүве садып
алыр күзелдиг кижиги бүрүзү ярмар-
каның өртектеринге таарзынмайн
турарын эскердим. Соңгаартан
чиик өртек-биле садып алгаш,
маңа улуг өртекке садып турар
алыксак-чиксек сайгарлыкчыларга
деңнежи, көдээден келген кижилер
чүге-ле оларны-биле дөмей
өртектерге садар ирги?

Хоорайның Садыг-делгелге
төвүнүн артында чиик өртекке эът
садып алыр дзэн эът садып өөрөн-
ген сайгарлыкчыларның санының
хөйүн малчыннар билер. Олар
машина келирге-ле: “Чүнү садып
келдиңер, ынча-мынча өртекке
силерниң эккелген эъдинерни ап
алыйн” — деп күжүр малчыннары
көгүдөр аажылыг. Кызыл дерин
төп тургаш, улуг мал кылдыр азы-
рап алган малын чөгөнчиг чиик өр-
текке садып алгаш баарга, мал азы-
рап турар кижиниң эъдинерни сөөр-
түжүп берген бодум безин хому-
даар боор чордум. А ярмаркага
садар продукцияны чиижең ры-

ноктун өртектеринден бичии-ле
ылгалдыг кылдыр эвээжедиң алгаш
садар болза, оларның барааннары
дораан чоруй баарын көдээ бүдү-
рүкчүлөр угап билзе эки боор деп
саналдаар мен. База ол ышкаш ка-
йы-бир бараанның чиик өртекке са-
дары сезон аайы-биле садар ба-
рымдаалаары база бар болгай.
Чижээ, чазын бир килограмм кар-
тофельдин өртээ 50 рубль чеде
бээр турган болза, ам бо үеде оон
өртээ рынокта 10 рубльге бадып
келген. Рынокту өттүнүп, ол-ла өр-
текке картофельди ярмаркага са-
дарга, орулга дөмей-ле кирбес деп
чүвени садып келген кижиги бүрүзү
билип алыры артык эвес.

Рынокка кандыг-бир продук-
цияның өртзэн чиигедиптер болза,
өске сайгарлыкчылар өртек бадыр-
ган садыгчының кырынга кээп, “Өр-
тзэн деннестир” деп негей бээр.
Ынчангаш рыноктун “ажыт хоойлу-
дүрүмнүг” кижиги бүрүзү чагытыр
апаар, а ярмаркага кайы хире
өртекке садарын кижиги боду билер.

Хамааты кижиниң каш, чеже
өртекке садар күзелин болгаш эр-
гезин кызагдавын, Көдээ ажил-
агый болгаш аъш-чем яамызының
база хоорай чагыргазының эртти-
рип турар ярмаркаларыңа бөдүүн
малчыннар болгаш ногаа ажаак-
чылары кээп садыглаарын күзээр-
дир мен. Ынчангаш көдээден кел-
ген кижилер рыноктун чижилгезин
ажып эртер, оон эвээш эвес орул-
ганы алыр сорулгалыг болур бол-
за, олар боттарының өртектерин
эвээжедиң аларын сүмелээр-дир
мен. Ынчан ярмаркага езулуг яр-
марка болур, аалдап келген садып
алыкчылар аңаа хөйү-биле кээп,
чиик өртектег продукцияны ары-
дыр садып алгаш баар дээрзин
көдээ ишчилерни бүзүредип каа-
лыңар.

Карим МОНГУШ.

Ооржак ЛОПСАҢЧАП,
Социалист Күш-ажылдың Маадары

БОТТАНГАН КҮЗЕЛ

Тываның ном үндүрер чериниң 1974 чылда «Найырал, акы-дуңмалышкы чорук, аас-кежик» деп орус дылга үндүрген номунга парлаттыңан Ооржак Лопсаңчаптың «Боттанган күзел» деп сактышкынын кызыра очулдурга, моон адаанда парладывыс.

1944 чылдың чайының төңчүзү, күзүнүн эгези турган чүве. Ынчан Ада-чурттуң Улуг дайынынга фашисттер Германияны ССРЭ-ниң удавас тирилээри хөйге тодаргай-биле билдинип келген. Чөөн-Хемчик кожуунуң Баян-Тала сумузунуң даргазының албан-хүлээлгезин күүсетпишаан, мал ажылы кылып турган мен.

«Кончуг чугула херек болу берген Кызылга дүрген чедип келиңер» деп бижээн ТАРН ТК-ның секретары Тока ат салган телеграмма чедип келген. Чүге херек-лээнин кымдан айтырар боор, дүрген Кызылче чоруур ужурга таварыштым. Ол үеде ыай-бээр маннажып турар машиналар турган эвес, Чадаанага ылгын Доруг адым-биле дүрген чедип алгаш, манап тургаш, автобуска олуруп-каш, Кызыл хоорайга чедип келдим.

Идик-хемим эде кеттинип, шеверленип алгаш, ТАРН ТК-ның бажынынга чеде бердим. Мээң ээлчээм чедип келирге, Чиңгине секретарының кабинетинче кирерин чаады.

Тока дарга мени көрүп кааш, олурган сандайындан тура халааш, өөрүшкүлүү кончуг меңээ уткуштур чедип келгеш, хол тудуп мендилешти. Чымчак сандайга олурары-биле чаады. Дарга мени хынаан чүве дег, кончуг кичээнгеилги көрдү. Мен сүрээдеп, чүү болган чоор деп бодап олур мен. Намның Төл Комитетинин Чиңгине секретары Чөөн-Хемчик кожуунунда, Баян-Тала сумузунда ажил-херектин байдалын, Кызыл Шеригге белек чылдызды кайы хире чоруп турарын сонуурган айтыргаш, мээң харыымны кончуг кичээнгеилги дыңнааш, айтырды:

— Чүге мында силерни чалап эккелген билер силер бе?

— Билбес мен — деп, шынын-ча чугааладым.

— Ону кайын билбес деп силер. ТАР-ның ажилчы чоннарының Биче Хуралының VII сессиязынга Совет Эвилелинин составынга Тыва Арат Республиканың киреринин дугайында Декларацияны 1944 чылдың август 17-де хүлээп алган. Ук Декларацияны Совет чазакка чедирери-биле силерниң-биле кады Совет Эвилелинче чоруур улус-тур бис — деп, дарга тайылбырлап чугаалады.

Эгезинде «декларация» деп сөстү адап чадап, чүү ындыг документ боор деп ужурун билбейн олурдум. Дарганың чугаазындан ол дээрге Тыва Арат Республиканың чонунуң Совет Эвилелинин чазаанче чоруткан дилег бижии-дир деп билип алгаш, ону чедирери-биле Москва баар, ССРЭ-ниң чазаның улуг даргалары-биле ужуражып чугаалажыр дээрзин медегер билдим.

Чиңгине секретары нам Төп Комитетинин ажилдакчызы Очурбанакка меңээ дузалажыр даалганы берген. Оон тайылбыр чугаазын кичээнгеилги дыңнап тургаш, тыва чонунуң Совет Эвилелинин составынга эки тура-биле кирер дээң декларация бижиин чедирер кончуг хүндүлүг болгаш бедик харыы-салгалыг даалга меңээ онаашканын, ону күүседире улуг аас-

кежи дээрзин ханызы-биле билген мен.

ССРЭ-ниң Дээди Советинин Президиумунга тыва чонунуң дилээн хандырап дугайында ТАР-ның ажилчы чоннарының Биче Хуралының VII сессиязының Декларациязын чедирери-биле Тыва Арат Республиканың делегациязы 1944 чылдың сентябрь 21-де Москваже чорупкан. Оон составынга үш кижиге кирген: ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары С.К.Тока, ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелинин Даргазы А.М.Чымба, малчын араттарның төлээзи мен. Нам, чазактын удуртукчулары бистерни тыва-совет кызыгаарга, Шивилинге чедир үдээш, улуг Совет Эвилелинге, оон хөй националдыг акы-дуңмалышкы чонунга мөгейип, дилегни кылып тургаш, араттарга аас-кежин дүрген эккээрин бистерге күзээң.

Мен Александр Маныгеевич-биле чаңгыс машинага чордум, Саян артын ажыр узун орукка чоруп чорааш, омак-хөглүг хөөрежи, күүседип бар чыдар даалгавыстың-даа дугайында чугаалажып чордувус.

— Совет Эвилелинге бир эвес Тыва каттыжа бээр болза, кандыг деп бодаар силер, эш малчын? — деп, кады чораан даргам айтырды.

— Бир эвес Тыва Совет Эвилелинге каттыжа бээр чүве болза, ол дээрге аас-кежи деп бодаар мен. Бистиң сумуда Ворошилов аттыг МЧАЭ бар оон араттары аът, шары-биле тараа тарып, бастырып, хол-биле тараа чажып, тарааны хол кадыры-биле кезип, кончуг аар ажилды кылып турарлар. Оларның Совет Эвилелинге каттыжып алыр күзелин илереткен, ол тыва чонга ажыктыг болурунун дугайында аразында хөөрежи органын чаңгыс эвес удаа дыңнадым — деп, чугаалап бердим.

— Оон өске орук бисте чок. Бүгү сумуларның, кожууннарның араттары ынчаар бодап турарлар — деп, Александр Маныгеевич мени деткээң.

Абаканга делегацияның кежигүннери баргаш, тускай вагонга олурупкаш, Москваже чорупкан бис. Алды хонук дүн-хүн чок чоруп келгеш, найысылалга чеде бээривиске, бистерни вокзалга ССРЭ-ниң Дээди Советинин төлээлери улуг даргалар хүндүткелди-биле уткуп, хүлээп алганнар. «Москва» дээр улуг, чаагай гостиницаның дөрткү каадынга чурттадып каан.

Делегацияның даргалары Салчак Тока, Александр Чымба хүнүн-не эртен ажил-херээн кылып чоруптар. Ындыг хүннер элээн уламчылаан, манап чоруп тур бис. Ол үеде Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтуларынга шийтирлиг тулчуушкуннар чоруп турган, ынчангаш Совет Эвилелинин Дээди Советинин болгаш Чазааның даргалары кылып ажил-херектери хөй турганы-биле Тываның делегациязын манадып турганын даргаларывыс чугаалаар чүве. Даргаларывыс ажилдап чоруй баарга, анаа олурар эвес ТАР-ның Москвада онза болгаш бүрүн эргелиг төлээзи Ензак-биле машинага олурупкаш, Москваны сонуурган кө-

рүп турдувус, кижиниң хөйүн кайгаар чордум...

Октябрь 10-нун хүнүнде Салчак Калбакхөрекович омак-хөглүг чанып келгеш, манаанывыс өөрүнчүг медээни дыңнатты:

— Даарта Кремль баар бис. Бистерни ССРЭ-ниң улуг даргалары хүлээп алыр!

Мындыг медээ дыңнааш, өөрүүрүнүн орунунга сүрээдей берген мен... Тока дарганы көөрүмге, база-ла дүвүрүп турар хире болду, ийи-үш удаа ыай-бээр телефон долгап чугаалашкаш, даарта хуралга чугаалажыр Декларациязын тудуп алгаш, каш катап номчудуудаа...

Кадарчы кижиге болгаш октябрь 11-де сыгыр даң бажында туруп келдим. Салчак дарга мени-даа мурнай одунган хире, омак-сергээ, өөрүшкүлүү кончуг кылаштап тур. Делегацияның составында кирип турар ТАР-да ССРЭ-ниң элчини А.К.Тюрин, ТАРН-ның чөвүлекчизи Я.Г.Калиничев, ТАР-ның Москвада бүрүн эргелиг төлээзи О.Т.Ензак гостиницага чедип келгеннер. Удаваанда ССРЭ-ниң Дээди Советинин төлээлери машиналарлыг келгеш, бистерни Кремльге сөөртүп чедире берген.

Чараштыр дерээн делгем кабинетке кирип келдвис, узун столдун ол-бо талаларында ССРЭ-ниң Дээди Советинин Президиум кежигүннери олурганнар. Көк салдыг, чазык-чаагай арынның Михаил Иванович Калининни танып кагдым. Ол болгаш өске-даа Президиум кежигүннери тургаш, бистерге уткуштур чедип келгеш, Саян артында бичии республиканың төлээлери-биле чылыы-биле хол тудуп мендилешкеннер.

Михаил Иванович ССРЭ-ниң Дээди Советинин Президиумунуң хуралын ажыдып тура, Совет Эвилелинде акы-дуңма тыва улустун төлээлери кандыг херектиг чедип келгенин дыңнаткаш, делегацияның удуртукчузу ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары Токага сөстү берген.

— Тываның бүгү улусунун изиг күзелин хоойлу езуугар магадылап бадыткаан бо Декларацияны ТАР-ның ажилчы чонунуң Биче Хуралының VII сессиязынга бир үн-биле хүлээп алган чүве. Декларацияда бижиттинген сөс бүрүзү араттын арыг сеткилин, изиг күзелин, ылаптыг чүткүлүн илередип турар, бо дилегни хандыраары силер бүгүден дилээр-дир мен — деп, Салчак Калбакхөрекович чугаалааш, тыва национал угулзалар-биле каастап каан кантазында бижикти тыва чаңчыл езуугар ийи холдап тудуп алгаш, М.И.Калининге тутсуп берген. Михаил Иванович ону хүлээп алгаш, төрөөн адазы дег тыва улустун төлээзин хүндүткелди-биле кускактааш, чыттап каан.

Бистиң дилээвисти Президиум кежигүннери ээлдек-эвилең, чылы-биле чугаалажып көргөш, ТАР-ны ССРЭ-ниң составынга хүлээп алыр дугайында Чарлыкты чаңгыс үн-биле бадылаан.

М.И.Калинин болгаш өске-даа Президиум кежигүннери бо болушкун-биле холбаштыр бистиң холдарывысты дыңзыг тудуп, байыр чедирип, бо улуг төөгүлүг хүнүн онзаллап демдегеп, бистиң-биле кады өөрүп, байырлап турдулар...

ТЫВАНЫҢ БИРГИ УДУРТУКЧУЛАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Бо хүннерде Тыва Республика улуг ССРЭ-ге, Россияга каттышканындан бээр 65 чылын демдегеп турар. Бо чылдарның дургузунда республиканың бирги удуртукчузу бооп дөрт кижиге ажилдаан. Кымнарлы дээрге С.К.Тока, Г.Ч.Ширшин, Ш.Д.Ооржак, Ш.В.Кара-оол олар-дыр.

С.К.Токаны ССРЭ-ниң, Россия-ның, Тываның төөгүзүндө балалбас истерни арттырып каан удуртукчуларның бирээзи деп үнелеп чоруур мен. Ада-чурттуң Улуг дайынының кончуг берге чылдарында ССРЭ-ниң хөй национал улустары-биле тыва араттарның найыралын быжылгаарынга, кады ажилдажылгазын экижидеринге ол кончуг улуг рольду ойнаан деп санаар мен. Ынчангаш Тываның ССРЭ-ге каттыжарының үндезинин салганы төөгүлүг ужур-дузалыг болган, ол Тываның бурунгаар хөгжүлдезинге делгем орукту ажыткан. 2001 чылда С.К.Токаның 100 харлаанында Тываның ССРЭ-ге каттышканының 20 чылында, 1964 чылда чугаазын телевизордан дыңнадым. Ол: «Тыва ССРЭ-ниң чаңгыс аай найыралдыг өг-бүлөзүндө 20 чыл болган. Ол чылдарның дургузунда Тываның социал-экономика хөгжүлдөзү кончуг дүрген сайзыраан. Ындыг кыска үеде шак ынчалдыр сайзыраан чаңгыс-даа күрүне делегейде чок» — дээн соонда, Кызыл хоорайны болгаш чамдык суурларны телевизорга көргүстү. Ол чугааны дыңнааш база ол үеде туттунган хоорай, суурларны көргөш, ханы уткалыг чугаа кылдыр үнелээн мен.

1944-1990 чылдарда С.К.Тока, Г.Ч.Ширшин оларның Тываның бирги удуртукчулары болуп ажылдап келген үелеринде республиканың кол фондулары каш катап улгаткан, каш-каш муң дөрбелчин метр чуртталга шөлдерин, хөй школалар, ясли-садтар, кадык камгалалының, культураның объектилери туттунган, чонунуң амыдыралы экижээн, материалдыг байдалы бедээң. Ынчангаш партияның, күрүнениң, хөй-ниитиниң бо көскү ажылдакчылары Совет күрүнениң эң бедик шаңнал-макталдарының, аттарының эдилекчилери болганнар. Хөй чылдар эрткен соонда Токаның, Ширшинниң четпестер, частырыглар кылып турганын чамдык кижилерниң бижип турары шынга дүүшпес деп бодаар-дыр мен. Бир эвес частырыгларны кылган болза, ол улуг Коммунисттер партияның, Совет Чазактын чамдык кылып турган ажилдарының частырыглары-дыр деп бодаар мен. Боттарының частырыглары турган болза, олар Тываны ол хире үр үеде удуртуп-баштап шыдавас турганнар.

Эрткен чүс чылдың 90 чылдарындан эгелеп, Тываның удуртукчузунга, бирги Президентизинге Ш.Д.Ооржак ажылдап эгелээн. Оон ажылдап турган үези эң-не берге болганын айтыры чугула, ынчан ССРЭ, Коммунисттер партия дүшкен. Россияның экономиказы, ылаңгыя көдээ ажил-агылы, улуг буураашкыга таварышкан. Чурт бир хөй-ниитиниң экономика формациязындан өске хөй-ниитиниң экономика тургузуунче шилчилгезиниң үези, өңчү айтырыглары өскерилген, хуу өңчү кол черни ээлээн. Ол кончуг улуг бергелерни Ш.Ооржак шыдажып эрткен, республиказын хоозуратпаан, чонун аштатпаан, оон экономиказын, социал адырын хөгжүдөр хемчеглерни ап келген.

Ш.Д.Ооржак халашканының соонда Тыва Республиканың чаа тургустунган Чазаа ажилдаа-ла ийи

чыл ажып турар. Ол кыска үениң дургузунда республиканың Чазаа, оон Баштыңы Ш.В.Кара-оол бодунуң республиказы, оон чону дээш хөй эң чугула ажилдарны кылып четтигипкен. Ынчангаш Россия Федерациязының ынчангы Президентизи В.В.Путин база бистиң алдарлыг чаңгыс чер-чурттууус С.К.Шойгу 2007 чылда республиканың Баштыңыга кандидатура-ларны шилип тургаш, частырыг кылбаан деп санап чоруур мен.

2007 чылда Күрүне Думазының депутаттарының болгаш 2008 чылда Россия Федерациязының Президентизинин соңгулдаларының түннелдерин ап көрээлинер. Чазаа тургустунгаш, эң бедик албан-дужаалдарга ажылдап турган чонга билдингир Чазак кежигүннениң болгаш өске-даа дүжүметтерниң барык 80 хире хуузуң чаартканы Күрүне Думазының болгаш Россия Федерациязының Президентизинин соңгулдаларыга арай багай салдарны чедире бербес ирги бе деп каразып турган мен. Ол ындыг эвес болган, харын-даа Тываның чону кажангызындан-даа соңгулдаларга идеккейлиг киржип, Тываның чаа Чазааның чорудуп турар политиказын, ажил-чоруду-лазын бүрүн чүүлдүгүнүп көргөн. Ынчангаш Тываның Чазаа Россия Федерациязының Президентизинин болгаш Чазааның улуг деткимчезин алган; ам Тывада езулуг чаартылгаларның, өскерилгелерниң чылдары эгелээн. Бистиң республиканың Баштыңы Россияның Президентизи, Чазаа болгаш Россияның сурагылы эң бай бизнесменнери-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар. Тываның эң ховар казар байлактарын шингээдип алыры-биле бай компаниялар, акционер нитилелдери, бизнесменнери-биле кады ажилдаар шийтирлер хүлээп алдындан, дугуржулгалар чардындан. Эң-не кол чүүл — Тываже демир-орукту тудуп кириериниң айтырыын чедишкенин шийтирлээни болур. Бир эвес демир-орук тудуун эрткен чүс чылдың 70-80 чылдарда ажылгалга кириген болза, ол Тываның каас-чараш бойдузунга кончуг багай салдарны чедирип болур турган, амгы үеде экология талазы-биле хоойлуларның шыңгырааны-биле бистиң чурумалдыг бойдузуска демир-орук тудуу улуг-ла багай салдар чедирбес ужурлуг деп билип турар мен.

Бистиң республиканың Баштыңы Ш.В.Кара-оол моон мурнунда хөй чылдарда Тываны баштап келген удуртукчулары ышкаш хөй чылдарда бистиң республиканы удуртуп, бодунуң мурнунда салган кол сорулгазы Тываны бодун боду долзуу-биле хандырттыган, артык орулгалыг донор республика кылдыр хөгжүдөргө бүзүрээр мен.

Бистиң Тываның удуртукчуларында душ бооп ажилдаан болгаш ажылдап турар кижиге чок. Олар амыдыралдык кончуг улуг шылгалдазын болгаш шыңгыы шилилгени эрткеш, төрөл чонунга бараан болуп чораан болгаш бараан болуп чоруур төлөптүг удуртукчулар-дыр.

Оюн-оол АМЫРТАК,
Мөңгүн-Тайга кожуунуң
Каргы сумузунуң Төлээлекчилер
хуралының даргазы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң хөгжүлдезин болгаш деткириниң талазы-биле муниципалдыг программаларның хемчеглерин чедир акшаландыраар сорулгага субсидия бээринге Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларын шилиир талазы-биле конкурсту эрттирериниң Чурумунга өскерилгелерни кириериниң дугайында

2009 чылдың август 13 №384 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың апрель 20-де «Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң хөгжүлдезиниң муниципалдыг программаларының хемчеглерин боттандыраарыңа, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларынның бюджеттеринге Тыва Республиканың республика бюджетинден субсидияны бээриниң дугайында» №156 доктаалы-биле бадылаан биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң хөгжүлдезин болгаш деткириниң талазы-биле муниципалдыг программаларның хемчеглерин чедир акшаландыраар сорулгага субсидия бээринге Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларын шилиир талазы-биле конкурсту эрттирериниң Чурумунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 7 пунктуга дараазында редакцияны кириер:

«7. Ямы шилириниң конкурзун эрттирериниң дугайында шийтирн хулээп алыр болгаш ямының албан-езуунуң сайтыңга чагыглы хулээп алырының сөөлгү хүнүнге чедир бир айдан орай эвес ону салыр, а ол ышкаш айыттыг хуусаа-зында бижимел хевирге шийтирн хулээп алганының дугайында тус чер бот-башкарылга органнарыңа дыңнадыр.»;

2) 21 пунктуга «Тыва Республиканың ведомстволар аразында конкурс комиссиязы» деп сөстүң соонга «биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткириниң айтырыгларының талазы-биле» деп сөстүң немээр:

3) 23.1 пунктуга «конкурс комиссиязы» деп сөстүң соонга «5 ажил хүнүнүң дургузунда» деп сөстүң немээр;

4) 23.3 пунктуга дараазында редакцияны кириер:

«23.3. Бо Чурумун 8 пунктузунда тургусканы-биле шын эвес азы долу эвес медеэлери Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуглары кириген таварылгада шилилге конкурзунга киржир чагыгларны кириеринден конкурс комиссиязы ойталап

болур.»;

5) 23.4. пунктуң күжүн чидирген деп санаар;

6) 24.3 пунктуң бешки абзазын күжүн чидирген деп санаар;

7) 25 пунктуга дараазында редакцияны кириер:

«25. Тыва Республиканың шупту муниципалдыг тургузугларынга чаңгыс аай тургускан республика бюджетиниң акша-хөреңгизинден чедир акшаландыраарының үлүү — конкурс тилекчилеринге болгаш программаны акшаландыраар ниити түнүнүң 75 хуундан ашпас болур ужурулуг. Программа бодунуң акша-хөреңгизин 25 хуу хемчээлге салганда, программаны боттандыраар чарыгдалдарны муниципалдыг тургузугларның бюджетиниң дугайында шийтирде бадылааннан субсидияның хемчээлин санаар. Субсидияның хемчээлин формула талазы-биле санаары:

$S = C \cdot K$,

S — республика бюджетинден субсидияны хемчээли;

C — муниципалдыг тургузугларның тус чер бюджетинде бадылаан түн;

K — чедир акшаландыраар түн.

Чаңгыс муниципалдыг тургузугга субсидияны хемчээлин 2000000 рубльден ажырып болбас.»;

8) 32 пунктуга дараазында уткалыг немелдени кириер:

«32. Бо Чурумга дүүштүр хулээп алган конкурс комиссиязының шийтирин, күштүг болуп турар хоойлужулганың тургускан чурумунга дүүштүр хомудуп болур.»;

9) Чурумун 3 капсырылганың «Субсидия бээрин бодап турар муниципалдыг программаларның хемчеглериниң ажыктыын, 0-дан 100 баллдарның шкаласының талазы-биле үнелээр» деп одуругну уштуп кааптар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсырының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында конкурс комиссиязының протокол шийтирлерин бадылаар дугайында болгаш өөредилге адырынга күрүне деткимчези кылдыр өске-даа хемчеглер алыр кандидаттарны Тыва Республикадан депшидериниң дугайында

2009 чылдың август 28 № 409 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Президентизиниң 2006 чылдың апрель 6-да үндүрген «Талантылыг аныктарны деткириниң күрүне хемчеглериниң дугайында» №325 Чарлыыңа дүүштүр, Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының 2006 чылдың июнь 9-та үндүргени № 146 «Талантылыг аныктарны деткириниң шаңналдарының дугайында» дужаалы-биле, Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың май 18-те үндүргени «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының өөредилге адырынга шаңналдар болгаш грантыларны тургузар дугайында» № 642 доктаалы-биле «Өөредилге» мурнады хөгжүдер национал төлөвилелди Тыва Республикага боттандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсырының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында конкурс комиссиязының протокол шийтирлерин бадылаар дугайында болгаш өөредилге адырынга күрүне деткимчези кылдыр өске-даа хемчеглер алыр кандидаттарны Тыва Республикадан депшидери-биле конкурс комиссиязының капсырлаан протокол шийтирлерин бадылаар:

— 2009 чылдың август 7-деги № 11 «Талантылыг аныктарны деткири-биле Россия Федерациязының Президентизиниң шаңналдарын тыпсыр кандидаттарның даңзыын тургузарының дугайында»;

— 2009 чылдың август 7-деги № 12 «Та-

лантылыг аныктарны деткири-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын тыпсыр кандидаттарның даңзыын тургузарының дугайында»;

— 2009 чылдың август 7-деги № 13 «Талантылыг аныктарны деткири-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының грантыларын тыпсыр кандидаттарның даңзыын тургузар дугайында».

2. Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызы Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызынче Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсырының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында конкурс комиссиязының шийтирин езуугаар 2009 чылдың август 7-де № 11 Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсырының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында конкурс комиссиязының шийтирин езуугаар 2009 чылдың август 7-де № 11 Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсыр кандидаттарның даңзыын тургузар дугайында.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазаның Аппаратының мурнады хөгжүдер национал төлөвилелдери боттандыраар талазы-биле эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың август 28-те № 409 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсырының талазы-биле болгаш өөредилге адырынга күрүне деткимчези өске-даа хемчеглерни алыр Тыва Республикадан кандидаттарны депшидери-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында конкурс комиссиязының хуралының ПРОТОКОЛ ШИИТПИРИ

2009 чыл август 7 № 11 Кызыл хоорай

Хуралды башкарып эрттирген: П.А. Морозов — даргазы.

Олурушканнар: С.Д. Донгак, О.Д. Натсак, О.О. Иргит, У.К.С. Ондар, А.С. Ооржак, Н.О. Охемчик, З.В. Дехтяр, Л.Н. Филимонова, В.Б. Канкова, Б.Д. Оюн, С.О. Ондар.

I. «Эртем-техниктиг чогаадыкчы ажил болгаш өөредилге-шинчилел ажил-чорудулгазы» номинация талазы-биле талантылыг аныктарны деткири-биле Россия Федерациязының Президентизиниң шаңналдар тыпсыр кандидаттарның даңзыын тургузар дугайында.

(О.О. Иргит)

II. «Спортка сонуургал» номинация талазы-биле талантылыг аныктарны деткири-биле Россия Федерациязының Президентизиниң шаңналдарын тыпсыр кандидаттарның даңзыын тургузар дугайында.

(В.А. Шутов)

III. Социал уjur-уткалыг болгаш хей-ниити ажил-чорудулга» номинация талазы-биле талантылыг аныктарны деткири-биле Россия Федерациязының Президентизиниң шаңналдарын тыпсыр кандидаттарның даңзыын тургузар дугайында.

(У.К.С. Ондар)

IV. «Уран чогаадылга» номинация талазы-биле талантылыг аныктарны деткири-биле Россия Федерациязының Президентизиниң шаңналдарын тыпсыр кандидаттарның даңзыын тургузар дугайында.

(Ч.К. Сарыг-Хаа)

2009 чылдың август 7 № 11 протокол шийтирине капсырылга

Талантылыг аныктарга күрүне деткимчези, 2009 чыл, Тыва Республика Россия Федерациязының Президентизиниң шаңналдарының эдилекчелериниң даңзыы (шаңналдың хемчээли 30 муң рубль)

«Эртем-техниктиг чогаадылга болгаш өөредилге-шинчилел ажил-чорудулгазы»

1. Наталья Андреевна Новоселова, Совет Эвилелиниң Маадыры Н.Н. Макаренко аттыг муниципалдыг өөредилге албан чери № 15 чейиниң өөреникчизи;

2. Чойганмаа Сергеевна Допай, Тыва Республиканың уругларның немелде өөредилге күрүнениң өөредилге албан чери «Республиканың уругларның экология-биология төвүнүң» өөреникчизи.

«Социал уjur-уткалыг болгаш хей-ниити ажил-чорудулга» номинация

3. Анастасия Дитрих, муниципалдыг өөредилге албан чери М.А. Бухтуев аттыг Кызылдың № 1 ортумак ниити өөредилге школының өөреникчизи.

«Уран чогаадылга» номинация

4. Амбармаа Шолбан-ооловна Сагаан, күрүнениң өөредилге албан чери ортумак

профессионал өөредилгениң «А.Б. Чыргал-оол аттыг Кызылдың уран чүүл училищезиниң» сургуулу.

«Профессионал мергежил» номинация

5. Максим Станиславович Чичулин, күрүнениң өөредилге албан чери ортумак профессионал өөредилгениң «2 дугаар профессионал училищениң» сургуулу. Балгазын суур;

6. Айсуу Романовна Монгуш, күрүнениң өөредилге албан чери эге профессионал өөредилгениң «4 дугаар профессионал училищезиниң» сургуулу. Кызыл хоорай.

«Спортка сонуургал» номинация

7. Константин Константинович Соктоев, күрүнениң өөредилге албан чери уругларның немелде өөредилгезиниң «Республиканың тускайлаттыг уруглар-элээдилерниң олимпийжи курлавырларның спорт школының» сургуулу. Кызыл хоорай.

ТР-ниң Чазаның 2009 чылдың август 28-те № 409 доктаалы-биле бадылаттыг

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсырының талазы-биле болгаш өөредилге адырынга күрүне деткимчези өске-даа хемчеглерни алыр Тыва Республикадан кандидаттарны депшидери-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында конкурс комиссиязының хуралының ПРОТОКОЛ ШИИТПИРИ

2009 чыл август 7 № 12 Кызыл хоорай

Хуралды башкарып эрттирген: П.А. Морозов — даргазы.

Олурушканнар: У.К.С. Ондар, О.Д. Натсак, З.В. Дехтяр, В.Б. Канкова, О.О. Иргит, Н.О. Охемчик, С.О. Ондар, Л.Н. Филимонова, Б.Д. Оюн, С.Д. Донгак, А.С. Ооржак.

I. «Эртем-техниктиг чогаадыкчы ажил болгаш өөредилге-шинчилел ажил-чорудулгазы» номинация талазы-биле талантылыг аныктарны деткири-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдар тыпсыр кандидаттарның даңзыын тургузар дугайында.

(О.О. Иргит)

II. «Спортка сонуургал» номинация талазы-биле талантылыг аныктарны деткири-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын тыпсыр кандидаттарның

даңзыын тургузар дугайында.

(В.А. Шутов)

III. «Социал уjur-уткалыг болгаш хей-ниити ажил-чорудулга» номинация талазы-биле талантылыг аныктарны деткири-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын тыпсыр кандидаттарның даңзыын тургузар дугайында.

(У.К.С. Ондар)

IV. «Уран чогаадылга» номинация талазы-биле талантылыг аныктарны деткири-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын тыпсыр кандидаттарның даңзыын тургузар дугайында.

(Ч.К. Сарыг-Хаа)

V. «Профессионал мергежил» номинация талазы-биле талантылыг аныктарны деткири-биле Тыва Республиканың Чазаның Дар-

газының шаңналдарын тыпсыр кандидаттарның даңзын тургузар дугайында»
(У-К.С.Ондар)

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналдарын тыпсыр талантылыг аныяктарны шилиир талазы-биле эксперт комиссияларының даргалары У-К.С.Ондар, О.О.Иргит, Ч.К.Сарыг-Хаа, В.А.Шутов оларның информациязын хүлээп көөр.

2. Талантылыг аныяктарны деткири-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналдарын алыр кандидаттарның капсырлаан даңзызы-биле чөпшээрер.

3. Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызынга сүмелээр:

2009 чылдың август 7-де № 12 Протокол шиитпиринге капсырылга

Талантылыг аныяктарга күрүне деткимчези, 2009 чыл, Тыва Республика Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналдарынче кандидаттарның даңзызы (шаңналдың хемчээли 18 муң рубль)

«Эртем-техниктиг чогаадылга болгаш өөредилге-шинчилел ажил-чорудулгазы» номинация

1. Мария Евгеньевна Жарова, «Тываның күрүнениң лицей-интернады» күрүнениң өөредилге албан чериниң өөреникчизи.

«Спортка сонуургал» номинация

2. Начын Артурович Чамбалдоо, муниципалдыг ниити өөредилге албан чери Кызылдың № 8 ортумак ниити билиг школазының өөреникчизи.

3. Чаян Эрес-оолович Донгак, муниципалдыг ниити билиг албан чери Чадаананың № 2 ортумак ниити билиг школазының өөреникчизи. Чөөн-Хемчик кожуун.

«Социал ужуу-уткалыг болгаш хөй-ниити ажил-чорудулгазы» номинация

4. Айсуу Петровна Конгар-оол, муниципалдыг ниити билиг албан чери Ак-Довурактың № 3 ортумак ниити билиг школазының өөреникчизи.

5. Начын Саянович Маскыр, муниципалдыг ниити билиг албан чери Кызылдың № 5 гимназиязының өөреникчизи.

2009 чылдың август 28-те Тыва Республиканың Чазааның № 109 доктаалы-биле бадылаан

2009 чылдың август 7 № 13 Кызыл хоорай

Хуралды башкарып эрттирген: П.А.Морозов — даргазы, чыныкчылыгы — Б.Д.Оюун Олурушканнар: У-К.С.Ондар, О.Д.Натсак, З.В.Дехтяр, В.Б.Канкова, О.О.Иргит, Н.О.Охемчик, С.О.Ондар, Л.Н.Филимонова, Б.Д.Оюн, С.Д.Донгак, А.С.Ооржак.

I. «Эртем-техниктиг чогаадылга болгаш өөредилге-шинчилел ажил-чорудулгазы» номинация талазы-биле талантылыг аныяктарны деткири-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналдар тыпсыр кандидаттарның даңзын тургузар дугайында»
(О.О.Иргит)

II. «Спортка сонуургал» номинация талазы-биле талантылыг аныяктарны деткири-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналдарын тыпсыр кандидаттарның даңзын тургузар дугайында»
(В.А.Шутов)

III. Социал ужуу-уткалыг болгаш хөй-ниити ажил-чорудулга» номинация талазы-биле талантылыг аныяктарны деткири-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналдарын тыпсыр кандидаттарның даңзын тургузар дугайында»
(У-К.С.Ондар)

IV. «Уран чогаадылга» номинация талазы-биле талантылыг аныяктарны деткири-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналдарын тыпсыр кандидаттарның даңзын тургузар дугайында»
(Ч.К.Сарыг-Хаа)

V. «Профессионал мергежил» номинация

2009 чылдың август 7-де №13 протокол шиитпиринге капсырылга

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының грантыларынче кандидаттарның даңзызы (грантының хемчээли 30 муң рубль)

«Эртем-техниктиг болгаш өөредилге-шинчилел ажил-чорудулгазы» номинация

1. Анастасия Владимировна Непомнящих, муниципалдыг ниити билиг албан чери Сарыг-Септин № 1 ортумак ниити билиг школазының өөреникчизи.

2. Вероника Сергеевна Сыгырта, күрүнениң өөредилге албан чери Тыва Республиканың уругларның немелде өөредилгезинин «Республиканың уругларның экология-биология төвүнүн» өөреникчизи.

«Социал ужуу-уткалыг болгаш хөй-ниити ажил-чорудулгазы» номинация

3. Чейнеш Даниловна Хертек, муниципалдыг ниити билиг албан чери Сосновка-ның ортумак ниити билиг школазының өөреникчизи.

— 2009 чылдың август 10-га чедир хуусаада талантылыг аныяктарны деткири-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналдарын алыр кандидаттарның даңзын Тыва Республиканың Чазаанга өөренип көөр кылдыр кириер.

4. Протокол шиитпиринин күүселдези дээш контролду сайыттын оралакчызы У-К.С.Ондарга дагзыр.

Даргазы П.А.Морозов.

Кежигүннери:

У-К.С.Ондар, О.Д.Натсак, З.В.Дехтяр, В.Б.Канкова, О.О.Иргит, Н.О.Охемчик, С.О.Ондар, Л.Н.Филимонова, Б.Д.Оюн, С.Д.Донгак, А.С.Ооржак.

«Уран чогаадылга» номинациязы

6. Сырга Буянова Серен-оол, республиканың ниити билиг хөгжүм-чуулганың Р.Кенденбиль аттыг школа-интернадының өөреникчизи.

7. Шеңне Чечен-ооловна Кечилек, муниципалдыг ниити билиг албан чери Шагаан-Арыгның № 2 ортумак ниити билиг школазының өөреникчизи. Улуг-Хем кожуун.

«Профессионал мергежил» номинациязы

8. Артыш Николаевич Күжүгет, күрүнениң ниити билиг албан чери эге профессионал өөредилгениң Кызылдың № 4 «Профессионал училищезинин» сургуулу.

9. Чаяна Юрьевна Ондар, Чөөн-Хемчик кожуунун иштики херектер килдизинин ниитинин айыыл чок чоруунун милициязының назы четпээннер херектеринин талазы-биле бөлүктүн инспектору.

10. Валерий Байырович Даржай, күрүнениң өөредилге албан чери эге профессионал өөредилгениң Балгазынның № 2 «Профессионал училищезинин» сургуулу.

денбиль аттыг республиканың уругларның хөгжүм-чуулга школа-интернадының өөреникчизи.

7. Шончалай Орланович Мижит-Доржу, Р.Кенденбиль аттыг республиканың уругларның хөгжүм-чуулга школа-интернадының өөреникчизи.

Республика чергелиг бойдустан онза хайгааралдыг девискээрлерин камгалаар албанның күрүне инспекторларының категориязынга хамааржыр «Тыва Республиканың онза хайгааралда турар бойдус девискээрлеринин дирекциязы» республиканың күрүне албан черинин эрге-дужаалдарының даңзын бадылаарының дугайында

2009 чылдың апрель 21 №171 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың 1996 чылдың декабрь 9-та «Тыва Республиканың онза хайгааралдыг бойдус девискээрлеринин дугайында» №645 Тыва Республиканың Хоойлу-зунун 24-кү чүүлүнге дүүштүр, республиканың девискээринде турар биологтук ландшафтарының янзы-бүрүзүн, дириг амытаннарның база үнүштеринин онзагай бойдус комплекзин камгалаар кадагалаар талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Республика чергелиг бойдустан онза

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың апрель 21-де №171 доктаалы-биле бадылаан

Республика чергелиг бойдустан онза хайгааралдыг девискээрлерин камгалаар албанның күрүне инспекторларының категориязынга хамааржыр «Тыва Республиканың онза хайгааралда турар бойдус девискээрлеринин дирекциязы» республиканың күрүне албан черинин эрге-дужаалдарының даңзызы

1. Директор — Тыва Республиканың онза хайгааралдыг бойдус девискээрлерин камгалаар күрүнениң кол инспектору.

2. Директорнун оралакчызы — Тыва Республиканың онза хайгааралдыг бойдус девискээрлерин камгалаар күрүнениң кол инспекторунун оралакчызы.

3. Бойдустан янзызын камгалаары-биле килдис начальниги — Тыва Республиканың

«Профессионал мергежил» номинациязы

8. Май-оол Борисович Алак, күрүнениң өөредилге албан чери эге профессионал өөредилгениң № 11 «Профессионал училищезинин» сургуулу. Кызыл хоорай.

хайгааралдыг девискээрлерин камгалаар албанның күрүне инспекторларының категориязынга хамааржыр «Тыва Республиканың онза хайгааралда турар бойдус девискээрлеринин дирекциязы» республиканың күрүне албан черлеринин эрге-дужаалдарының даңзын бадылаар.

2. Ук доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.
Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

онза хайгааралдыг бойдус девискээрлерин камгалаар күрүнениң улуг инспектору.

4. Специалист — Тыва Республиканың онза хайгааралдыг бойдус девискээрлерин камгалаар күрүнениң улуг инспектору.

5. Онза хайгааралдыг девискээрлеринин инспектору — Тыва Республиканың онза хайгааралдыг бойдус девискээрлерин камгалаар күрүнениң улуг инспектору.

Буян-Бадыргы Монгуштуң тураскаалының төлөвилелин чогаадып кылыры-биле республика чергелиг конкурсту эрттиреринин дугайында

2009 чылдың май 5 №198 Кызыл хоорай

Тыва Арат Республиканы үндөзип тургускан күрүне ажилдакчызы, төөгүлүг кижилерниң бирээзи Буян-Бадыргы Монгуштуң дугайында сактыышкынны мөңгөжидер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Буян-Бадыргы Монгуштуң тураскаалының төлөвилелин чогаадып кылыры-биле республика чергелиг конкурсту эрттирер (улаштыр — конкурс).

2. Конкурсту эрттирер республиканың организастыг комитеттин составын бадылаар.

3. Конкурсту эрттирер республиканың организастыг комитетке:

— 2009 чылдың май 8-ке чедир конкурсту эрттирер организастыг комитеттин дүрүмүн болгаш конкурстун дүрүмнерин, массалыг медээ чепсектеринге конкурсту эрттиреринин дугайында чарлалды салыр;

— 2009 чылдың июль 20-ге чедир Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказын харыылаар яамының чанында Культура болгаш уран чүүлдүн уран чечен болгаш эксперт чөвүлелинге бараалгаткан төлөвилелдерни сайгарар;

— Тыва Республиканың Чазааның чанында Культура болгаш уран чүүл чөвүлелинин сайгарылгазынче Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказын харыылаар яамының чанында уран-чечен болгаш эксперт чөвүлелинин шиитпирин бараалгадыр;

— 2009 чылдың август 25-ке чедир Буян-Бадыргы Монгуштуң тураскаалының бадылаан Тыва Республиканың Чазааның доктаалының төлөвилелин Тыва Республиканың Чазааның сайгарылгазынче кириер.

4. Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың март 14-те үндүргөн «Буян-Бадыргы Монгуштуң тураскаалының төлөвилелин чогаадып кылыр республика чергелиг конкурсту эрттиреринин дугайында» №366 доктаалды күжүн чидирген деп санаар.

5. Ук доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

6. Ук доктаалдың күүселдезинин контрол Тыва Республиканың Чазак Аппаратының комплекстиг социал-экономикиг хөгжүлдэ эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Политиктиг репрессиялардан агартканнарның эрге-ажыын катап тургузары-биле республика комиссиязының 2009 чылдың июнь 17-де №1 шиитпирин бадылаарының дугайында

2009 чылдың август 13 № 387 Кызыл хоорай

«Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартырының дугайында» Россия Федерациязының 1991 чылдың октябрь 18-те № 1761-1 Хоойлузун күүседир-биле болгаш Россия Федерациязының Чазааның 1994 чылдың август 12-де «Политиктиг репрессияларның хайы-биле хоойлу чокка хавырткан, азы ажыглалдан үнген өңчү-хөреңгини хамаатыларга катап эгидер, орнун тургузар, азы акша-биле төлөп бээринин дүрүмүн бадылаарының дугайында» № 926 доктаалыга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Политиктиг репрессияларның хайы-биле хоойлу чокка хавырткан азы ажыглалдан үнген өңчү-хөреңги дээш 20, 0 муң рубль түңнүг компенсацияны төлөп бээринин

дугайында политиктиг репрессиядан агартканнарның эрге-ажыын катап тургузары-биле республика комиссиязының 2009 чылдың июнь 17-де үнген №1 доктаалының немелде шиитпирин бадылаар.

2. Ук доктаалдың 1-ги кеззэнде айтылган акша компенсациязын төлээри-биле Тыва Республиканың бюджетинче федералдыг бюджеттен берген бюджеттер аразынын трансфертер акшазы-биле 20,0 муң рубльди Тыва Республиканың Саң-хөө яамызындан Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынче комиссияның шиитпирин езуугаар шилчидер.

3. Ук доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Өөрөдиге болгаш амыдырал

ШКОЛАВЫС БЕЖЕН БЕШТЭЭН

Аваастың өңей ырын,
Айлаң-куштуң
чараш чини,
Дамырактың
шулураажын
Таалап дыңнап
көрбээн бис...

Бо дөрт одуругдан-на бистин школада кандыг уруглар өөренип, чурттап турары билдине бээр. Төрүмелинден дыңнаваз салым-үлө оларга таварышкан.

Үнү чок уругларга школа бир-ле дугаарында 1954 чылда Барыин-Хемчик кожуунунуң Ак-Довуракка ажыттыган. Ооң баштайгы директору Михаил Николаевич Курчу-чаков деп башкы болган. Ынчан школага 13 уруг өөренип кирген.

Краснодарның башкы училищезин дооскан анык кыс Любовь Григорьевна Афанасьева — башкы ажылын ол школадан эгелээш, пенсияже үнгүжеге чедир өөреникчилери-биле школа каяа баар болдур, ооң аайы-биле Кара-Хаак, Черби дээш, амгы Кызыл хоорайда школавыска чедир ажылдап келген шыырак билигил, буянныг башкы. Ол ам хүндүлүг дыштанылгада, огород-садын өстүрүп орат.

55 чылдың дургузунда хөй-ле директорлар солукшан. Эң хөй чылда ажылдааны — Клара Донгаковна Камзай-оол. Ол бодунуң үезинде школаның материал-техниктиг баазыын быжыглан, дыка

хөй эки өскерлишкinnerни школага кылган. 2004 чылдан эгелеп Аяс Очур-оолович Пирингиле директорлап турар. Ол школаны амгы үениң дериг-херекселдери-биле четчелээн. Тар, бичи-даа бол, ийи компьютер класстарын дерээн. Информатика кичээлдери база болуп турар. Класс бүрүзүнде телевизорлар, чамдыктарында компьютерлер бар. Бо өөрөдиге чылында школаның бүгү класстарында электри четкизин солаан болгаш өртке удур сигнализацияны үениң негелдезинге дүүштүр кылган.

Өөрөдиге-кижизидилге талазы-биле шыырак билигил, аргадуржулгалыг удуртукчулар, башкылар школавыста ажылдап турар. Ол дээрже өөрөдиге талазы-биле директорнуң оралакчызы Чинчи Бапаевна Хертек, класстан дашкаар ажылдар талазы-биле директорнуң оралакчызы Надежда Очур-овна Донгак, Саяна Хүлер-ооловна Шожал, интернат эргелекчизи Л.И.Мижит олар-дыр. Доозукчулары аразында дээди болгаш тускай ортумак өөрөдиге черлерин кызыл диплом-биле безин доозуп турарлар бар. Ийи доозукчуус дээди эртем чедип алгаш, төрөөн школазында башкылап ажылдай бергени өөрүнчүг. Бо чылгы доозукчулары Белек Оюн, Долаана Ооржак, Сайлык Сарыглар Санкт-

Петербургче өөренип кирип алган. Жанна Иргит — университет студентизи. Новосибирск, Липецк, Бийск, Москва, Улан-Удэ хоорайларда тускай өөрөдиге черлеринде доозукчулары-биле өөренип турар. Оларның чедийшкinnerи дээрже-ле, башкыларның кызымаккай күш-ажылының түннели-дир. Сурдологтар Мария Түлүш-овна Хүргүлек, Клара Чойзаковна Аракчаа, Алла Шагдыровна Базыр-Тараа, Чайлым Оюновна Маады, Валентина Александровна Анопенко база эртем башкылары Мария Байкараевна Сумуя, Салбай Кызыл-ооловна Дондуп, Клара Донгаковна Камзай-оол, эге класс башкылары А.П. Карлова, М.Д. Сааа, В.С. Сааа, О.Н. Щербакова болгаш өскелерге-даа школавыс чоргаарланыр.

Школавыста спорт залы хамаанчок, класстар чедишпес болгай. Ол хиреде бистин школаның спортчулары хостуг хүрешке, дзюдога, самбога, стол теннининге каш дакпыр республика чемпионнары болгулаан. Ылаңгыя дзюдога чуртун ийи дакпыр чемпиону Чечен-оол Дүвөндөй, мөңгүн медальдың эдилекчизи Джени Чамыян, Эртине Оюн олар школазының адын бедик тудуп чоруур. Стол теннининге чемпионнар Мира Ооржак, Алена Хунан-Кара, Регина Санаа оларны өөрөткен тренер башкызы Е.Н.

Манзанов ам бистин аравыста чогу хомуданчыг.

Амгы үеде школада 127 өөреникчи бар. Интернатта 95 кижичурттап турар. Удуур өрээлдер чедишпес болганындан чамдык уруглар бажындардан өөренип кээп турар. Уруглар хүнде беш катап чемпионнип турар. Столовыыста мергежил-иниң езулуг тергининери — И.А. Лавренова, Е.М.Б. Куулар, Э.С. Кара-Сал олар ажылдап турар. Дузалал ажыл-агыйы-биле, эвээш-биче-даа бол, мал-маганныг бис.

Эң-не берге чүүл — школавыс оран-савазының бичиизи. Директор өрээли, бухгалтерия, библиотека, идик-хеп шыгжаар өрээлдер подвалда. Класстар чедишпезинден школаның даштында ийи классты дерээн. Ол дээш шүгүмчүлел, чемелээшкнге чеже душпавыс дээр. Спорт залының дугайында чугаалап-даа канчаар. Чаа школаны та каян тудар чүе ийик.

Бистинде янзы-бүрү бөлгүмнер ажылдап турар: чазанылганын, дааранылганын, информатиканын, ритмиканын. Социал педагог М.К. Сат, дефектолог Ю.К. Дукур уругларның дыл-домаан эдип сайзырадыр талазы-биле көскү чедишкinnerлиг. Школада атсурагылыг «Сылдысчыгаш» танцы бөлүүн дээди категорияның башкызы С.Д. Монгуш удуртуп турар. «Сылдысчыгаштың» барбаан-четпээн чери-даа чок.

Алдын-кыс САРЫГЛАР, РФ-тиң школаларының хүндүлүг ажылдакчызы.

ШАҢНАЛЫҢАР-БИЛЕ, БАШКЫ

Россия Федерациязының өөрөдиге болгаш эртем сайыды А.Фурсенконун 2009 чылдың июль 1-де үндүргени «Эң эки ажылдыг башкыларга акша шаңналы тыпсыр конкурстун тиелекчилериниң даңзыын бадылаар дугайында» № 236 дужаалы-биле Тыва Республиканың аңгы-аңгы кожуун, сумуларының ортумак ниити билиг школаларының 41 башкызынга шаңнал акшаларны октябрь 3-те С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга бажыңыга болуп эрткен Башкылар хүнүнге байырлыг хуралга тывыскаан.

Оларның аразында Тожу кожуунун Тоора-Хем ортумак ниити билиг школазы муниципалдыг өөрөдиге албан чериниң эге класс башкызы Наталья Ивановна Грек база шаңнаткан. Наталья Ивановнаның өөреникчилери быжыг билиглии, хөй-ниитичизи, быжыг сагылгачурумнуу-биле өскелерден ылгалдыг болуп турар.

Бедик шаңналыңар-биле, Наталья Ивановна!

НЕМЕЛДЕ ӨӨРЕДИЛГЕНИ ДЕТКИИР

РФ-тиң Президентизи Дмитрий Медведев 2009-2010 өөрөдиге чылын уткуй, байыр чедирип тургаш, келир үениң салгалы дээш улуг сагыш салышкынын илереткен.

Ылаңгыя школа назыны четкен чаштар парта бүрүзүнге олурар ужурул, ону ыяап-ла чедип алырын изиг күзел-биле Президентивис дыңнаткан. «Талантылыг оолдар-уругларны тодарадыры — педагог бүрүзүнүн база ада-иениң хүлээлге» деп демдеглээн. Ол чүл дээрже, школа программасында аңгы немелде өөрөдиге төптөрүн черчерлерге сайзырадып көвүдедири. Шынап-ла, элээдилерниң хостуг үезин шын болгаш чөптүг башкараарга, олардан езулуг-ла бүгү талазы-биле төлөптиг хамаатылар үнер дээрзин амыдырал көргүзүп келген. Немелде өөрөдиге дээрже оолдар-уругларның сонургалының аайы-биле дааранып, аргыттынып, бызаңнап, ыяш-даш чонар чүүлдерге, техникага өөрөдип, ыр-лаарынга, танцылаарынга, чурутунарынга, шүлүк бижириинге, спортка сундулуг салым-чаяанын илередириинге, ону улам сайзырадырынче орук ажыдар бир улуг чада. Ол ышкаш элээдилерниң эш-өөрү-биле бот-боттарының аажы-чаңы-биле хостуг, чоок эдержиринге найыралдың быжыг өвээ болур.

Кызыл кожуунуң өөрөдиге эргелелин чанында тургустунган «Эвритка» өөрөдиге төвүнүң Сукпак школазында «Элээдилер клубу» 2005 чылдан эгелеп ында сеткилинден уругларга чүрзэн берген башкылар-биле кады ажылдаар аас-кежиктиг болдум. Оларның бирээзи бүгүдеге билдингир, ат-алдарлыг, «ТР-ниң Улус өөрөдигезиниң тергини» деп хөрек демдээниң эдилекчизи Борбак-оол Иргитович Араптан. Ол ышкаш уш-шевер башкы Людмила Сайын-ооловна Самбуу. Ооң чинчилери-биле каасталгалар болгаш макраме кылып өөрөдип турар кичээлдеринче уруглар улуг сонургал-биле баар. Чараш чүүлдерни эскерип,

сеткилин чанындан мага ханып дааранып олурар өөреникчилерни көөрге, кижиниң сеткилинге өөрүнчүг. Оларның кылган ажылдары республика болгаш кожуун делгелелеринге доктаамал шаңналдарлыг черлерни ап келген.

Спорт мастери Валерий Чанга-оолович Монгуштуң волейбол командасының өөреникчилери ТР-ниң Президентизиниң кубогу дээш маргылдааларга каш удаа чемпионнаан.

«Талантылыг оолдар-уругларны тодарадыры — педагог бүрүзүнүн база ада-иениң хүлээлгези»

Хоочун башкы Болат-оол Иргитович Араптан шыдыраа бөлгүмүн удуртуп турар. Ында бичи класстарының өөреникчилери шыдырааның эге базымын, ооң нарын чажыттарын билип ап, улуг сонургал-биле бөлгүмчө барып турар. Болат-оол Иргитович оолдар-уруглар аразынга шыдыраа маргылдаазын бо-ла эрттирер. Олар аажок идепкейлиг киришкеш, башкызының чазык хүлүмзүрүү-биле тыпсып турар хүндүлүг бижикти база акша шаңналын алганда көөрге, чаптанчы-даа, өөрүшкү-маңнайлы-даа аажок. Ооң соонда олар кожуун маргылдааларынга киришкеш база-ла шаңналдыг черлерни алган болур.

Сукпак школазында немелде өөрөдигениң «Элээдилер клубу» туризм, журналистика бөлгүмнери база бар. Бо чаа өөрөдиге чылында ойнаарактар даараар чаа бөлгүм ажыттыган. Клуб тускай, чараш, чылыг кабинеттерлиг.

Кызыл кожуунуң өөрөдиге

эргелелин чанында тургустунган немелде өөрөдиге төвүнүн бир салбыры Кур-Чер ортумак школазында бар. Ында «Чонар-даш» бөлгүмү ажылдап турар. Ону Алексей Каң-оолович Монгуш 2003 чылдан эгелеп удуртуп келген. Ол бодунуң төрөөн школазын дооскаш, ам ында башкылап турар. Москваның цирк-эстрада училищезин дооскаш, «циркач-гимнаст» деп ховар мергежилдиг болуп, делегейни эргип, бодунуң талантызын бараалгаткан. Амыдыралының аайы-биле А.К. Монгуш Тываже чанып келгеш, хостуг хүреш талазы-биле тренер башкы болуп, бодунуң цирк мергежилдин башкы ажылынга солаан. 1993 чылда Саратов хоорайның Ю.А. Гагарин аттыг педагогика колледжизинге күш-ажыл болгаш черчение эртемни башкылаар мергежилди чедип алгаш, бөгүнге чедир башкылап чоруур. Талантылыг, мөзү-бүдүштүг, үлгерлиг башкы. Өөреникчилеринге кичээлгейлиг, ынчангаш олары башкызы дег, топтуг-томаанныг, ус-шевер.

2008 чылда Новосибирск хоорайның 115 чыл болган юбилейинге тураскааткан «Сибирь-10» регионалдыг делгелге А.К. Монгуштуң өөреникчилериниң чонар-даштан кылган ажылдары улуг үнелелди алган. Делегей чергелиг конкурстарга киришкен шаңнал-макталдарлыг. Март айда школаларның «Мастерлер хоорайы» деп шуулганынга база тиелекчилер болган.

Янзы-бүрү бөлгүмнерге, спортчу секцияларга идепкейлиг кирип турар оолдар-кыстарың корум-чуруму эки, мөзү-шынары кижизиг болур деп чүүлду амыдырал бадыткап турар.

РФ-тиң Президентизи Д.А. Медведевтиң немелде өөрөдиге төптөринче улуг кичээлгейни салып турар ужуру ында.

Ынчангаш республиканың школаларында немелде өөрөдиге төптөрүн калбартып, башкыларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузар болза, наркома-ния, алкоголизмге удур демиселдин бир хевирин ол деп санаар мен.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ, педагог.

Сукпак суур.

МЭЭҢ ӨӨРЕНИКЧИЛЕРИМ

1980 чыл. Хуу амыдыралым элээн нарын турган. Уругларым ачазы эрте-ле «бурганнай» бээрже, 5 ажы-төлүм-биле арткан мен. Ол үеде Кара-Хөлче орук-чириктиң бергезинден хөмүр сөөртпейн турган. Бажың бүрүзү чайын топкап ыяш белеткеп алгаш, ону одаар. Мээң кышка белеткелим чедимче чогуңдан чамдыкта одаар ыяшка бергедежи бээр үелерим-даа турган.

Хүн бүрүде ажы-төлдүн ижерчиин белеткеп, идик-хевин аштап-чуурундан эгелээш, ажыл-ла хөй. Ооң кадында школада ажыл, хөй-ниити даалгазы, төрөлдөр-биле ажыл дээш, төнчү чок. Четтикпестеп, челип-шошкуп турунда-ла, дүн дүжөр. Чамдыкта 20-30 өөреникчинин кыдыраажын хына-вышаан, даартагы хүннүн кичээлинге белеткенип олурунда, дүнекиниң 2 шак-даа чеде бээр. Каш шак ишти удуй каапкаш, эртен эрте тура халааш, биезги-ле ажылды улам-чылаар.

Бир катап орай кежээ (ынчан суббота хүнү) херим даштынга машина турупкан. Уткуй үнүп келиримге, дыка улуг «ЗИЛ» машинада тей дег кылдыр долдур ыяш чүдүрүп каан болду. Караңгыда машинаның кабиназындан 2 оол үнүп келгеш:

— Ыяшты кааа дүжүрерил, башкы? — дизе-ле, клазымда өөреникчилерим Хүлер-оол Хомушку болду.

— Мындыг орайга чедир кайыын, кымнар-биле ыяштап чордунар, оглум? — деп айтырдым.

— Хөл бажынга белеткээш, оон бадырдывыс, башкы — дишти.

Оолдарым чемпионген соонда, машинада ыяжын дүжүрүп кааш, чоруптулар. Эртенинде көөрүмге, бичи херимин иштин долдур доскаар ышкаш кургаг сыраның доор-баштарын дүжүрүп каан болду. Өөреникчилеримниң дүжүрүп берген кургаг ыяжын чай киргизеге чедир одаан мен. 14-15 харлыг бичи оолдар хирезинде башкызының канчаар амыдырап-чурттап олурарын эскерип каанын амга чедир магадаар мен.

Кээргээчел, дузааргаг сеткилдиг бичи оолчулугтарым бо хүнде өглүг-баштыг, хөй ажы-төлдүг адалар болу бергеннер. Кижичу-

жур ыңай-бээр, ырак-чоокта черлерге чоруур херектиг апаар. Бо суурда чолаачы бүрүзү — мээң өөреникчилерим. Орук өртөөн сунарга, чамдыктары: «Мени өөрөдип кааныңар дээш силерни халас сөөртүр хүлээлгем-дир» — дээш албас.

Суурда хууда борбак садылар дыка хөй. Чамдыкта чегдинер-даа үе тургустунуп келир. Кайы-даа садыга баргаш: «Ону-мону бижип беринерем, кыстарым» — деп дилээрге, саат чокка ал бээр. Эмнелеге баарымга база-ла ыңдыг. Чеже-даа ээлчеге улус хөй болза: «Башкывысты манатпайн, эрттириптеэлээр» — дижир.

Башкы кижини кажан-даа өөреникчилери утпас, кезээде хүндүткелде. Баштайгы өөреникчилерим 60 хар ажып турар. Бодум 70 дугаар кышты уткуурум бо. 35 чыл иштинде чеже чаштарны өөрөдип-кижизидип каанымны санап-даа, бижип-даа шыдаваз мен, төнчү чок. Оларның иштинден чижек кылдыр каш кижиден адап каайн, өскелери хомудаваз боор: Александр Халарбаа — ТР-ниң улустун артизи, Владимир Шөмбүл — культураның алдарлыг ажылдакчызы, Сергей Дюпчаа — көдээ ажыл-агыйның тергини, Долаана Дановна — улуг эмчи, Андриян Иргит — школа директору, Кара-оол Камыска — Москвада доктор база «Шын» солунун журналистери Светлана Балчыр, Сергей Хертек, Артур Хертек. Олар мээң өөреникчилерим. Шаңнал-макталдыг, тыва чоунарга шынчы бараан болуп чорууруңар дээш бодум хуумда чоргаарланып чор мен.

Сырга КУДЕРЕК, «Күш-ажылдың алдары» ордениң эдилекчизи. Бай Тайга кожуун, Кара-Хал суур.

Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыды П.А. Морозовка
Тываның курчун университединиң ректору С.О. Ондарга
Тус чер чагыргаларының баштыңнарынга
Хоорай, кожууннарның өөредилге килдистериниң эргелекчилеринге
Нииши өөредилгениң, дээди, ортумак тускай өөредилге черлериниң
директорларынга
Назы четпээн уруглар албан черлериниң эргелекчилеринге

Тыва Республикада Хереглекчилериниң эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар адырның хайгааралының талазы-биле федералдыг албанның эргелелиниң грипп үезинде аңаа удур профилактиктиг хемчеглер болгаш даштыкыга чораан уругларны өөредилге черлеринче кирирени кызыгаарлаарының дугайында бижимел АЙТЫШКЫНЫ

Өөредилге чылы эгелээнден бээр Россияның девискээринде өөредилге черлеринде грипптиң А/Н1N1/09 хевири-биле аараан таварылгалар бүрүткеттинген. Амгы бо хүннерде ук аарыг 3 черде – Мурманск, Калининград областтарда база Москва хоорайда демдеглеттинген. Ол черлерде аараан уругларның Турция болгаш Болгарияга дыштанып чорааны илереттинген. Ук халдавырның кирип келгениниң кол чылдагааны – грипптиң халдавыры непертээн чурттардан кээп турарларның Россияның хереглекчилер хайгааралының Айтышкынын хажыдып турарында.

Ынчангаш делегейде грипптиң А/Н1N1/09 хевири-биле байдал берге болганда, 2009-2010 чылдың күскү, кышкы үезинде гриппке удур хемчеглерни күштелдирери-биле Айтышкынын берип тур мен:

1. ТР-ниң Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы грипп үезинде аңаа удур

хемчеглерни сагырының болгаш 2009 чылдың октябрьның 4-ке чедир даштыкыдан келген уругларны өөредилге черлеринче кирирени кызыгаарлаар дугайында Тыва Республиканың күрүнениң кол санитарлыг эмчизиниң Айтышкынын ведомство албан черлериниң удуртукчуларынга дыңнадыр.

2. Грипптиң халдавырлыг А/Н1N1/09 хевири непертээн чурттарже бөлүктөр-биле ажыл-агый-жы, турисчи аян-чоруктарны, культура солчуушкуннарны болгаш өөредилге программаларының аайы-биле чоруурун шеглээрин хайгааралга алыр.

3. Медицина албан черлериниң ажылдакчылары:

аарыгларга удур тарылгалар чорудар национал календарының ажыл-чорудулгазы-биле гриппке удур тарылганы чорударының планын 100 хуу хандыраар;

грипп халдавырының им-демдери бар уругларны, школачы-

ларны, студентилерни коллективтерже кирибес болгаш чүгле сегий бээрге, өөренирин чөпшээрээр база хүн бүрүде эмчи шинчилгезин органиастаар;

школачыларның болгаш студентилерниң санының талазы-биле мониторингини хүн бүрүде чорудар болгаш ОРЗ-ден аараан уругларның чылдагаанын тодарадыр;

гриппке удур ажылдарның, ону тодарадырының болгаш эмнээриниң талазы-биле семинар-чыыштарга өөредилгени эрттирер;

ОРВИ-ден аараан таварылгада эмчи дузазын алырының болгаш аараан кижини аңгылаарының, аарыгга удур хемчеглерни чорударының дугайында тайылбыр ажылын школачыларга, студентилерге, башкыларга болгаш назы четпээн уругларның, эге класстар өөреникчилериниң ада-иелеринге чорудар. Ылаңгыя грипптиң бо хевири непертээн чурттардан келген

кижилерже кол кичээнгеи углап, аарыгның им-демдери бар кижилерни аңгылап, эмчи хайгааралынга 10 хонук дургузунда алыр.

даштыкы чурттарга дыштанып чораан уругларны болгаш ажылдакчыларны Россия Федерациязынга чанып келирге, 7 хонуктуң иштинде коллективтерже кирибес.

4. Назы четпээн уруглар болгаш өөредилге албан черлериниң, ВУЗ-тар, СУЗ-тар, ФАП-тарның эмчи кабинеттерин чуур, дезинфекциялаар чүүлдер болгаш гриппке удур эмнер аймаа-биле хандыраар.

5. Назы четпээн уруглар болгаш өөредилге албан черлеринде чунар-демирлер (20 кижиге 1 чунар-демир), чунар саван, хол чодар саазын аржыылдар, уругларда чаңгыс удаа ажылгаар думчук аржыылдары барын хыналдага алыр.

6. Албан черлеринде санитарлыг негелделерге дүүштүр суг ижер-биле чаңгыс удаа ажылгаар стаканнар барын шын чурумчудар.

7. Хөй чон чыылган хөй-ниити хемчеглерин, бирги ээлчегде, муңгаш черлерге эрттиренин кызыгаарлаар. ОРВИ-ден аараан кижилерниң саны көвүдээн таварылгаларда массалыг хемчеглерни (спортчу маргылдаалар, дискотекалар, шиилер, слеттар дээш, оон-даа өске) соксадыр.

8. Өрээлдерни доктаамал агаарладып, арыглаашкынны чорудуп, арыг-сигини сагып турарын хыналдага алырын чедип алыр.

9. Грипп аарыы, оон иштинде оон чаа хевири илереттинген таварылгада:

кабинеттер кезип өөренирин соксадып, кичээлдерни чүгле чаңгыс кабинетке эрттирер;

элээн каш класстарның чыылган кичээлдерин азы аңгы-аңгы школалар чаңгыс улуг бөлүк кылдыр чыгырын соксадыр;

класстары бичи-бичи бөлүктерге аңгылаар;

болдунар болза, парталар аразын алгыдар.

10. Чаңгыс класстан (бөлүктен) грипптеп аараан кижилерниң саны 20 хуу ажа бээр болза, кичээлдерни 7 хонук дургузунда соксадыр.

11. Тыва Республикада Россияның Хереглекчилер хайгааралының талазы-биле эргелелдин специалистери, кожууннарда килдистериниң начальниктери удуртукчуларга болгаш албан черлериниң медицина ажылдакчыларынга эпидемияга удур хемчеглерни органиастаарынга дузаны кадып, бо Айтышкынын күүселдезин хыналдага ап, неделяның понедельник санында 15.00 шакка чедир дыңнадылганы эргелелге кирир.

Грипп үезинде база бедик патогенниң А/Н1N1/09 хевири республика девискээринче кирибеси-биле бо Айтышкынын күүседире албан.

Тыва Республиканың күрүнениң кол санитарлыг эмчизи Л. САЛЧАК.

Номчукчуңуң бодагы

БУЯН-БАДЫРГЫНЫҢ «ХУУЛГААЗЫНЫ»

Тывада база бир көскү прозачы Шаңгыр-оол Монгушевич Суваң бо чылын алдан харлаан. Бодунуң юбилейинге уткуштур ол «Хемчик нояны» деп тоожуну номчукчуларга бараалгаткан. Бо тоожу Буйан-Бадыргының овор-хевирин чураан моон мурнунда парлаттынган чогаалдарга деңгээрге, кол маадырның иштиги сагыш-сеткилин, ылаңгыя ынакшылын көргүскени-биле онзаланып турар.

Чогаалчыларның чонунуң эртен үезинче көрүнүп турарын чамдыкта мода сүрүп турар деп-даа болур-ла ыйнаан, ынчалза-даа тыва литературада төөгү темазы ыңдыг-ла кончук сайзыраваанындан бо чогаалдың көстүп келгени ук маадырга ам-даа сонугал бардыр деп чүвени херечилеп турар.

2000 чылда М.Кенин-Лопсанның «Буйан-Бадыргы» деп бодунуң роман-эссе деп жанр тодарадылганын берген ийи номнуң чогаалы база үнгөн. М.Кенин-Лопсан, Ш.Суваң-даа Тыва төөгүзүндө турган бо ноянының бот-намдарының балалчак, билдинмес талаларын номчукчуларга уран сөстүң дузазы-биле чедирерин оралдажып турарын демдеглевес аргажок. Оларның даа мурнунда Буйан-Бадыргы дугайында С.Тока «Араттың сөзү», К.Э.Кудажы «Уйгу чок Улуг-Хем», М.Мөңгө, «Урянхайцы» деп роман-нарынга, каксы-даа бол, бижээнер. Ук чогаалдарны үстүндө адаттынган чогаалдар-биле деңгей номчуп ораарга, Буйан-Бадыргының овор-хевирин көңүс удурланышкак бооп турар. Ол чүл дээрже Буйан-Бадыргы төөгүлүг чогаалдың маадыры болуп болур деп чүвени С.Тока, К.Э.Кудажы-даа чогаалдарынга шагда-ла ора-сомазын чуруп, демдегледип кааны-дыр.

Ш.Суваң төөгүлүг чогаал бижири деп бодап алган болганда, черле материалдар чыыр талазы-биле бо жанрның онзагай талаларын эскерип, дидим бижири чоруур чогаалдык деп мактап болур. Шынап-ла, тоожуну бижириде автор Е.А.Адамовтуң «Хаан болгаш тур

казактар үезинде Урянхай айтыры» деп номун ажылгаан мен деп турары чөптүг. Чүге дизе «Хемчик нояны» деп тоожуну номчуп ораарга, автор шынныг төөгүден каржы бээрден кичээнип турары илден. А барымдааларны бадыйкаптар хире чүүлдер чок таварылгада даап бодаашкыннары ажылгап, номчукчу кижини бодандырып, оон сонугалын оттуруп кээр шак ыңдыг эпизодтар чогаалда база бар. Өске чогаалдарда ажылгатынмаан барымдаалар «Хемчик ноянында» кирип турары чогаалчының төөгү материалдары-биле элээн ханы ажылдаанын херечилеп турар.

М.Кенин-Лопсанның чогаалында Буйан-Бадыргы боолаттырып каар болза, «Хемчик ноянында» ол дириг артып, харын-даа совет разведканың ажылдакчызы апаар. Ш.Суваңның «Буйан-Бадыргы ноянының овор-хевирин диригжиди бижири көргөн болза» дээн күзели чогаалда боттанган деп чугаалап болур. Тоожуну номчуп ораарга, ноянының боду ам-даа дириг, чүгле ырак черде, Тыва-зынче эглип келир улуг күзүлдиг ораар. Тоожуда болуушкуннар кол маадыр Буйан-Бадыргыдан аңгыда Хандыжап, И.Сафьянов, Агбаан депши, Комбу-Доржу оларны долгандыр болуп турар.

Авторнуң солун тывыштарынга Буйан-Бадыргының совет разведканың ажылдакчызы апаргаш алган Су Ван Шао деп адын хамаарыштырып болур. Чогаалчы бодунуң адының эге слогтарындан ук атты тыпкан хире.

Оон аңгыда Агбаан депши биле Григорьевтиң диалогунда кирип

турар *Тыва дээрже сүт дег оран ышкакжыл* дээн деңгээрге аажок чаптанчыг болгаш чедингир. Дээржи Габаев дүрген байырыңче далажы бербейн, амыдырал-чуртталганы дап-билээ тудуп алган болза, сүтке күске ышкак дүже бербезин угаадып турар. Тыва, шынап-ла, тос таңма иштинде долдур куткан ак сүт дег, бай-байлак оран-на болгай.

Тыва бижири дугайында ук маадырларның аразында эпизод хөлчөк тодарагай, бүзүрөнчиг кылдыр көстүр (ар.114). Ында тыва чоннуң эки чүүлдерже чүткүлдүүн, ажыктыг чаа чүвени шиңгээдип алырынга беленин көргүскен.

Чогаалдың эгези шөйдүнчек, сюжет хөгжүп чадап туруп бээр-даа болза, Буйан-Бадыргы биле Хандыжаптың ынакшылының тыптып, чараш сеткилдерниң илередишкенин, азы өскээр чугаалаарга, лириктиг кеззээн автор уран сөстүң дузазы-биле күштүг чураан. Бо кезекте чогаалчының хөй чылдарда прозага ажылдап келгениниң им-демдери көскү. Номнуң 165 дугаар арнындан тура, ынакшыл темазы эгелээр. Аңаа чедир ноянының сагыш-сеткилин ажиткан күштүг эпизодтар ховар. Чамдыкта каттаашкыннары, сюжеттиң хөгжүлдизинге улуг-ла рольду күүсетпейн турар эпизодтарны кириген. Сюжет сириш болган тудум, чогаал номчуштуг болур болгай. Шаңгыр-оол Монгушевичиниң «Кижии араатан», «Туматтар» дээн ышкак чогаалдарын номчуурга, база-ла үстүндө адаттынган чөптөстөрдөн хоорук эвес. Бо чүл? Чогаалчы бодунуң четпестерин эскербейн турары бе азы бодунуң бижири аяны ыңдыг турган бе? Маргылдаалыг айтырыг тургустунуп кээр-дир. Ылаңгыя диалогтарда кирип каапкан чугааларны чогаалчы каттап база диалог соонда тайылбырлап турар, чок болза бир маадыр өске маадырга ам чаа-ла болган чүүлду чугаалап туруп бээр.

Азы чогаалчының номнуң хемчээлин улгаттырар дээн сорулгазы бе?

Чогаалдың тургузуңга хамаарыштыр чугаалаарга, ону аңгы-аңгы бичии эгелерге чарып алган турган болза, чогаал оон-даа билдингир, номчуурга чик болур турган боор. Чечен Ирбижейниң «Ноян таңмазы» деп тоожуун 22 бичии эгелерге чарып каан. Михаил Мөңгениң «Урянхайцы» деп чогаалы 8 эгеге чардынган. Номчуурга эпиг, билдингир боор чорду. Ынчалза-даа бо бүгү дээрже, мээң хууда бодалым-дыр.

Номнуң редактору З.К. Монгуштуң («Туматтар» деп номну база редакторлаан) болгаш корректорнуң (чогаалчы боду) ажылдааны арай хирелиг. Номда дыка хөй частырылгалар, стиль база утка талазы-биле чедимче чок сөс каттыжылышкыннары, домактар база орфографтыг, бижири демдектеринге хамаарыштыр-даа чазыглар арбын. Чижээлээрге, буурул баштыг дээриниң орнунга, «буруул баштыг» (ар. 5), «демир-орун» — демир орун (ар.18), «таакпы» — таапкы (ар.24), «карак чивеш» — карак шивеш (ар. 41), «чүшкүр» — шүшкүр (ар.191), «чүвүрлүг» — чүгүрлүг (ар.223) дээн ышкак өске-даа сөстөрдө частырылгалар кылдынган. Оон аңгыда чогаалчы маадырның мимиказын, азы эмоционалдыг байдалын көргүзүп тургаш, чамдыкта чиктии кончук сөстөрнү ажылгап турар: «...ноян эрнин чөлбүйтү каттырымзааш...» (ар.55), «Григорьев караан чивиннейндир» хурумзүрээш...» (ар.113) дээш, оон-даа өске.

Ол хире солун чогаалды бижири алгаш, шак мындыг частырылгалар эрттирип, номнуң техниктиг талазын шынарын эки көрбөскө, чогаалдың шынары кошкар. Автор тоожуңга эпиграф кылдыр М.Кенин-Лопсанның «Буйан-Бадыргы» деп чогаалындан үзүндүнү ажылгаан. Ынчалза-даа эге сөзүнүн сөө-

лүңге «автор» деп биживээнинден эпиграф-биле тутчу берген. «Хемчик нояны» уран-чечен чогаал болганда, маңа кайы номдан кандыг информация алганын арыннарга киригени артык деп бодаар мен, эртем ажылы эвес. Чижек кылдыр 134-кү арынды кириген тайылбырны көрүп болур: «Е.А.Адамов «Хаан болгаш тур казактар үезинде Урянхай айтыры»».

Чогаалда чамдыкта публицистика стили база колдай бээр эпизодтар бар. Чогаалчының журналист мергежилиниң салдары-ла боор ол.

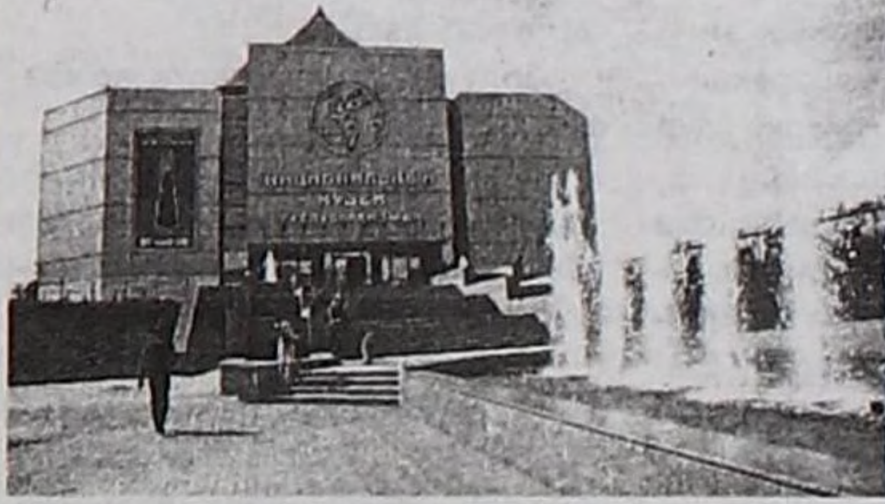
«Хемчик ноянында» кедергей узун домактар бо-ла таваржыр. Номнуң 33 дугаар арнын ажыдып-каш, ында 64 сөстен тургустунган домакты чижеглеп болур. Оон-на чылдагаанындан боор, чогаалды номчуурга-даа аар, чогаалчының чугаалаксаан чүүлдери будалчак апаар.

Тыва чогаалчылар чогаалдарында овор-хевирни тургузуп тургаш, чаңгыс талалар чорууус ам-даа четпээн деп болур. С.Тока, К.Э.Кудажы Буйан-Бадыргының овор-хевириниң багай талазын көргүскен болза, М.Кенин-Лопсан, Ш.Суваң эки талазын чураан. Езулуг чөрүлдээ чогаалда кирбээн, кирген-даа болза, чедир ажиттынмайн турар. Чогаал маадыры үлегерлээн маадыр болганда, ол чуртталганың онгул-чингилин эртер апаар. Чөрүлдээлерге маадырның аажы-чаңының быжыкканын бүзүрөнчиг кылдыр көргүскен таварылгада ынчан овор-хевир долу болур.

Ниирти-биле алырга, төөгү жанры тыва литературада ам-даа хөңүп чадап турар. Ындыг турбуже, дидим базымнары кылып турар чогаалчыларның аразында Ш.М.Суваңны адап, «Туматтар», «Хемчик нояны» дээн ышкак оон чогаалдарының ук жанрны сайзырадырынга кирип турар үлүү улуг.

Радион ДОНГАК.
Өөк суур.

Тыва Арат Республиканың Россия Федерациязының составына каттыжып киргениниң 65 чылынга тураскааткан байырлал хемчеглериниң ПЛАНЫ

«Тыва-бистиң өргээвис» улусчу чогаадылга фестивалы—октябрь 6-7, Улусчу чогаадылга бажыны.

ТывКУ-нуң болгаш профессионал училищелериниң хөгжүмдөй болгаш тывыг-гырлар клубтарының маргылдаа-оюну—октябрь 8-те 16.00 шакта, ТывКУ-нуң актовый залы.

ТАР-ның Россия Федерациязының составына каттышканының 65 чылынга тураскааткан байырлыг хурал болгаш концерт—октябрь 9-та 17.00 шакта, Улусчу чогаадылга бажынының концерт залы.

«Бистиң алдарлыг чаңгыс чер-чурт-туугларывыс» концерт-кежээ—октябрь 10-да 14.00 шакта, «Енисей» КБ.

«Бис кады бис!» концерт программы, «Демниг бис!» аныяктарга дискотека—октябрь 10-да 17.00 шакта, «Строитель» КБ.

«Россияның болгаш Тываның национал оюннары» эге класстар өөреникчилеринге оюннарлыг программа—октябрь 10-да 12.00 шакта, «Строитель» КБ, 14.00 шакта, «Енисей» КБ.

«Россия биле Тыва-65 чыл» номнар делгелгези—октябрь айда, А.С.Пушкин аттыг Национал библиотека.

«Пайырал, акы-дуңмалышкы чорук, ааскежик» деп аттыг дептерни чидирери—октябрь айда, А.С.Пушкин аттыг Национал библиотека.

«Тыва Россияның составында 65 чыл»—октябрь айда, К.И.Чуковский аттыг библиотека.

Ямылар болгаш ведомстволар, албан черлериниң, организациялар болгаш муниципалдыг тургузулар коллективтеринге ТАР-ның Россияга каттышканының 65 чылынга тураскааткан байырлалдың хемчеглери—октябрь айда.

«Алдын холдуг мастерлер» республика конкурсу—октябрь 9-та, Улусчу чогаадылга бажыны.

ТывКУ-нуң болгаш Кызыл хоорайның профессионал училищелериниң биргикурсчуларының парады—октябрь 9-та, Совет Тываның 5 чылы аттыг стадион.

Чик атлетикага спартакиада, эстафета, хүреш, баскетбол, волейбол, футбол, шыдыраа маргылдаалары—октябрь 10-11-де, Совет Тываның 5 чылы аттыг стадион, «Сүбей» спорт комплекси, «Хүреш» стадиону, ТывКУ-нуң баскетбол шөлу.

«1944 чыл-ТАР-ның Россия Федерациязының составына каттыжып кирген чылы» архив документтериниң делгелгези—

октябрь 9-10-да, Улусчу чогаадылга бажыны.

«Оруктар-цениң истери» угаан сайзырал оюннары—октябрь 9-та 15.00 шакта, Кызылдың автоорук техникуму.

Тыва Республиканың Чазаның чрер хөгжүм оркестриниң ТАР-ның Ааттыг шериниң бирги чрер хөгжүмүнүн тургустунганың 85 чылынга тураскааткан байырлал көргүзү—октябрь 11-де 11.00 шакта.

ТАР-ның Россияга каттышканының 65 чылы байырлаарының айы—сентябрь 10-дан октябрь 13, ТР-ниң Күш-ажыл яамызынга хамааржыр албан черлери.

Маңнаарынга чартык марафон маргылдаа (сезоннуң хаашкыны)—октябрь 11-де 10.00 шакта, «Сүбей» спорт комплекси, Кызыл—Эрзин оруу.

Элэдилер аразына шыдыраа маргылдаа—октябрь 12-13, школадан дашкаар өөредилге төвү.

Шыдыраага республика маргылдаа—октябрь 9-11, «Мерзе» шыдыраа клубу.

Хакасияның Ю. Лермонтов аттыг театрының орус бөлүмүнүн көргүзүлгери—октябрь 4-6, Тываның күрүне филармониясы.

Хакасияның «Читиен» аныяктар театрының көргүзүлгери—октябрь 7-10, Тываның күрүне филармониясы.

Алчы ыттарының делгелгези—октябрь 11-де 10 шакта, Аныяктар парыгы (Кочетов кудумчузу).

«Белоцарскиден Кызылга чедир» өөреникчилериниң болгаш сургуулдарының шинчилел ажилдарының конкурсу—октябрь 14, элэдилериниң туризм төвү.

«Сактып чоруур бис» Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш күш-ажылдың хоочуннары-биле темажыткан кежээ—октябрь 15, хей-ниити хемчеглериниң төвү (Кочетов, 2).

«Алдын холдуг мастерлер» республика конкурсу, октябрь 24, Улусчу чогаадылга бажыны.

«Төрзэн Тывам болгаш төрзэн Россиям-кезээде кады» фото-чуруктар конкурсу—октябрь 26, өөреникчилериниң техниктиг чогаадылганының республика төвү.

Аныяктарының болгаш уругларының хей-ниити каттыжышкынынарының «Мээң биче Төрзэн черим» деп шинчилел ажилдарының республика конкурсу—октябрь 30, республика лицейи.

кээп көрбзэн чалалгага дораан харыы бээр белең эвес.

Эверест (Джомолунгма) Чер бөмбүрзээниң эн бедик шыпшыы болур—8848 м. Ынаар үнген альпинист бодунун чуртунун маадыры кылдыр санадыр-даа болза, ону боттандыраар чүдөн берге. Барык 9000 метрде тынар агаар барык чок, кайгамчыктыг күштүг соок, күштүг хат ында меннип турар. Статистика-биле алырга, Эверестке үнген үш кижиниң бирээзи-ле амы-тынындан чарлып, мөңгези-биле ында артып турар. Эверестке Непалдың төвү Катманду, дараазында Тибеттин төвү Лхаса хоорай таварып баар. Үнүүшкүн 2 ай (апрель, май) үргүлчүлээр болгаш кижги бүрүзүндөн 700 муң хире рубль негетинип турар.

Бистиң корр.

Тыва Республикада харылзааны, медээ-информация технологияларын болгаш массалыг коммуникацияларны хайгаараар федералдыг албан чериниң эргелелиниң (Роскомхайгаарал) ДЫҢНАДЫ

Юридиктиг албан черлериниң болгаш хамаатыларының дугайында хуузуна медээлерни сайгарып турар күрүнениң болгаш муниципалдыг эрге-чагырга органнының кичээнгейинге:

субъектилерниң эргезин болгаш оларның дугайында хуузуна медээлерни камгалаар сорулга-биле Тыва Республикада Роскомхайгаарал эргелели хууда медээлер-биле ажылдап турар операторларның даңзызын тургузуп турар. Ону барымдаалааш, хууда медээлерни сайгарар дээн сорулгалыг күрүнениң болгаш муниципалдыг эрге-чагырга органнын, юридиктиг албан черлерин болгаш хамаатыларны Тыва Республикада Роскомхайгаарал эргелелинге (2006 чылдың июль 27-де «Хууда медээлер дугайында» №152 Федералдыг хоойлузунун 22 дугаар чүүлүнүн 1-ги кезээнге дүүштүр) дыңнадыр.

Дыңнадыгның хевирин болгаш ону долдурарының дугайында сүмелерни Роскомхайгаарал эргелелинде ап болур азы дыңнадыгның интерактивтиг хевирин хууда медээлер порталына (<http://pd.rsoc.ru/operators-registry/notification/>) долдуруп болур. Портал дамчыштыр берген дыңнадыгны хууда медээлер-биле ажылдап турар операторнуң саазына чара парлаан болгаш холунун үжүүн салган документин Тыва Республикада Роскомхайгаарал эргелелинде дамчыткан соонда сайгарар.

Дыңнадыгны Роскомхайгаарал эргелелиниң Кызыл хоорайның Дружба кудумчузунда турар №156 бажының, а/х 53, №201 кабинетинде кириер. Харылзажыр телефон: 2-19-50.

2008 чылдың январь 1-ден эгелеп хууда медээлер-биле ажылдап турар күрүнениң болгаш муниципалдыг албан черлери, юридиктиг албан черлери болгаш хамаатылар дыңнадыг чокка хууда медээлер-биле ажылдаар эргези чок. Олышкаш «Хууда медээлер дугайында» ФХ-ниң №24 чүүлүнге дүүштүр Федералдыг хоойлунун негелделерин күөсетпейн турар буруулуг кижилер Россия Федерациязының эрге-хоойлузу-биле хамааты болгаш кеземче, административтиг болгаш сагылга-чурум азы өске-даа хевирлиг харысалгага онаажыр.

ДОКУМЕНТИЛЕРНИ ХҮЛЭЭП АЛЫР

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының конкурс комиссиясы «Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиясында хей-ниитиниң төлээлериниң дугайында» ТР-ниң Хоойлузунун 2 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиясында хей-ниитиниң төлээлериниң кандидатураларын көөрү-биле Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиясында хей-ниитиниң төлээлериниң хостуг үш олудунче кандидаттарны томуйлаарының чурумун езугаар документилерни хүлээп ап эгелзэн.

Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязынче кандидатураларны ажылчын коллективтер, бүдүрүлгелериниң, организацияларны, өөредилге черлериниң, хей-ниити каттыжышкынынарының хоочуннарының чөвүлелдери, чурттап турар чериниң аайы-биле хамаатылар чыыштары депшидип болур. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы чарлалды парлап үндүргөн хүнүндөн үжөн хонук дургузунда кандидаттарның чогуур документилерин хүлээп алыр. Адрес: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 32, кабинет 108, тел. 2-35-55.

Бии-Хем кожуунга делгелге-ярмарка

Тыва Республиканың Бии-Хем кожуунун Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар төвү «Тыва Республикада рыноктун дүшкүрлүг байдалын чиигедири-биле» республиканың тускай сорулгалыг программаның дузазы-биле ажылдап эгелзэн хуу сайгарлыкчыларның кылган ажилдарының делгелге-ярмарказын 2009 чылдың октябрь 9-та 11 шакта Туран хоорайның Марк Оюн аттыг Культура төвүнге организастан эрттирер.

Күш чок деп санаар

Херел Витальевич ТАВАНЫҢ 2003 чылда республиканың юридиктиг лицейин доосканының дугайында аттестатының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ЭВЕРЕСЧЕ ЧАЛАЛГА

Москванан тыва альпинистерниң адынче электронуг чагаа келген.

Россияның билдингир альпинистериниң бирээзи, делегейиниң эн бедик 7 шыпшыктарының, Мурнуу, Соңгу полюстарга чедип каапкан Александр Абрамов ону чоруткан болган. Ол тыва альпинистерни, «7 бедик—Тыва» команданы 2010 чылда Эверестке үнүүшкүнге киржиринче саналдаан.

Тыва альпинистер командасы чаңгыс чыл иштинде Европаның, Африканың, Мурнуу Американың эн бедик шыпшыктарына чедип каапкан болгай. Бо чалалга дээрге оларның альпинисчи белеткелинге, арга-дуржулгазына кончук бедик үнелел болур. Тыва чуртунга

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторунун оралакчызы—2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия—2-17-91, e-mail: shyntuva@mail.ru (shyn@tuvu.ru).

КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге—2-03-88, чагаа—2-17-09, көдээ ажыл-агый, окулга—2-03-87, үлетпүр—2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш каттап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7735. Чагыр 113. Номерни парлагже дужаганы: график езугаар—21.00, херек кырында—20.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк «Тывакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр.сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткзэн.

Херечилелдин дугаары—ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айытыгнан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.